

אחרית דבר: סיפורת מ"יבשת אבודה"

עם גל היצירתיות של נשים שסחף את הסיפורת הישראלית בשני העשורים האחרונים, התעוררה שוב ושוב השאלה: האם זוהי התפרצות של כתיבה יש-מאין, תלוית אקלים תרבותי פוסט-מודרניסטי, ששיטח היררכיות והעצים הלכירוח תקופתיים פמיניסטיים; או שמא פועל כאן תהליך התפתחותי המחבר וממשיך גילויים מוקדמים בתולדותיה של כתיבת הנשים העברית. כלומר, האם עלינו לעסוק כאן בשיח ספרותי בין-דורי, או באירוע יצירתי עכשווי?

שאלות אלה הובילו אותי לבדוק מחדש את תולדותיה של סיפורת הנשים בתקופת טרום המדינה (המכונה גם "תקופת היישוב"; 1882–1948); מיהן הנשים-הסופרות? מה כתבו? כיצד הוצגו ונרשמו בהיסטוריוגרפיה של הספרות היישובית, והאם אכן קיימות זיקות בין אז לעכשיו? את אשר העליתי מבדיקות אלה ניתבתי בשני ערוצים: ערוץ עיוני, העומד לקראת סיום כתיבתו, ובו אני מתחקה אחר קהילת הנשים-הסופרות, תוך קריאה מחדש של יצירותיהן ומשמוע מקומן בבנייתה של תרבות ארץ-ישראלית (הנרטיב הלאומי הנשי: פואטיקה ופוליטיקה); וערוץ שני, סיפורי, המובא בכרך זה. מתוך מאגר נכבד שאספתי (רומנים, נובלות וסיפורים קצרים), פָּרַרתי מבחר יצירות שעיקרן העולם הנשי דאז: ייצוגיו, דימויו, וכיצד הוא תופס ומספר את עצמו בשיח הגלוי או המוצנע שלו עם הזרימה ההיסטורית, על עליותיה ומורדותיה, מהעליות הראשונות ועד מלחמת השחרור.¹

בְּקוֹבֵץ עשרים-ושבעה סיפורים, שנתחברו על-ידי תשע-עשרה כותבות. כותבות אלה מייצגות שלושה דורות בסיפורת הנשים. דור ראשון של נשים שנולדו במחצית השנייה של המאה ה-19 (למשל: נחמה פוחצ'בסקי [1869], יהודית הררי² [1885], דבורה בארון [1887]), אלו עלו ארצה בסוף המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20, ואף החלו לפרסם בתקופה זו; הדור השני: נולדו בעשור הראשון של המאה ה-20 (למשל: בתיה כהנא [1901], רבקה אלפר [1902], אמה תלמי-לויץ [1905]), וכן שושנה שבבו [ילידת הארץ,

עלו ארצה בעלייה השלישית והרביעית (1915–1920), והחלו לפרסם משנים אלה ואילך; הדור השלישי: נולדו במחצית השנייה של שנות העשרה ובאמצע שנות העשרים (למשל: שרה גלוזמן [1915], שושנה שרירא [1917], יהודית הנדל [1925]), הובאו לארץ בגיל צעיר, והתחנכו וגדלו כאן כילידות הארץ לכל דבר. החלו לפרסם מאמצע שנות השלושים ובשנות הארבעים.

מצאתי לנכון להציע מיון דורי נשי זה, שלא על-פי המיון הספרותי המקובל על אסכולותיו ועל קבוצותיו (ראה ג' שקד להלן³), משום שאני רואה ביצירה הנשית של טרום המדינה כללות אוטונומית המכוננת את עצמה על-פי פואטיקת-על משלה. במלים אחרות, כשם שהדיון הסוציולוגי מניח מצבי חברות שבהם הדינמיקה של ההשתייכות אינה מתחייבת לכאן ולעכשיו חברתי-פוליטי, אלא גם לכל הזדהות והתקשרות שמעבר לקונקרטי ("פוליטיקה של השתייכות"⁴), כך ניתן להניח מצב ספרותי יצירתי, שיש בו עמדה פואטית, אשר נוסף לקונבנציות הספרותיות בנות הזמן והמקום, מפקיעה עצמה ל"פואטיקה של השתייכות" אחרת. בהתאם לזאת, כל סופרת אומנם חווה את סביבתה הספרותית, שבה היא מוצאת עצמה מעורבת, אידיאולוגית ואמוציונאלית, במהפך היסטורי לאומי מגולה למולדת, ובהצבת תשתיות מופת ודגמי חיקוי ערכיים ואסתטיים לחיים החדשים שייווצרו כאן; אלא שעם כל אלה, היא חווה גם אותה חוויה נשית החוצה אסכולות ספרותיות, השתייכויות פוליטיות, והזדהויות של מוצא, מגזר ועדה: חוויה של עלבון ואכזבה עם השתלטות הממסד ההגמוני הגברי על המפעל החלוצי כמפעלו הבלעדי, תוך שהוא מדיר את האשה אל שוליו הלאומיים-החברתיים, וממילא גם הספרותיים. יוצא איפוא שדווקא כאן, בארץ-ישראל המתחדשת, עם האמונה הרעיונית בחזון הציוני והסוציאליסטי של שוויון, חירות ואחוה, מוצאת עצמה הסופרת, כמו כל אשה אחרת ביישוב, משוללת הכרה במעמדה, בפעילותה, בדעותיה ובזכויותיה, ובראש ובראשונה משוללת זכות בסיסית לבחור ולהיבחר, ובכך לקחת חלק בהנהגה המקומית היישובית ולהטביע את חותמה בבניית החיים כאן. לפיכך אין תמה שבסיטואציה חברתית-לאומית לא-צפויה ומתסכלת זו, מפנה היוצרת את פעילותה הספרותית גם לדיון בהדרתה זו. הדיון המתנהל תוך עימות וביקורתיות, געגועים ותהייה, מארגן את עלילות גיבורותיה כנרטיב לאומי נשי; נרטיב אשר במסגרתו היא מתעקשת לברר מהו התפקיד שגיבורותיה כנשים אמורות למלא במציאות הקוראת תיגר עליהן: בין אם במרחב האישי, כבנות-זוג או כאימהות המנהלות את משק-הבית, ובין אם במרחב היישובי, כנשים עובדות, כמתנדבות, או כפעילות ציבוריות.

בירור לא פחות מרכזי, ובעצם המשכו של זה שלעיל, חותר לייצר לנשים פרקטיקות פוליטיות משלהן, כחלופות או כמקבילות לפרקטיקות הלאומיות-הגבריות. כך שהדיון המתפתח פונה למשמע פוליטיקה נשית זו, ובמקביל הוא טוען ומרַבֵּד את תכניה במכלול אפשרויות: הן לאור עמדותיה הרעיוניות-החברתיות של האשה; הן לאור תפיסותיה את עצמה כאדון לגופה, למיניותה ולקשריה הרגשיים; והן לאור חיפושיה כיוצרת אחר כלים פואטיים ייחודיים לה כאשה.

בירורים אלה מופיעים במינונים שונים בסיפורת הנשים של טרום המדינה, תוך שהנרטיב הלאומי שלה הולך ומתייחד בשני מהלכים תמאטיים מובילים: (א) הכשרת האשה וחניכתה למימוש תפקידה היישובי הארץ-ישראלי על דרך הרומנטיזציה והפמיניזציה של החזון הציוני;⁵ (ב) השבר הארץ-ישראלי, או המלנכוליזציה של המפעל החלוצי כמפעל גברי, בעוד האשה והארץ מזוהות כקורבנותיו.

כאמור, הבנייתו של נרטיב נשי לאומי זה, על מסמניו התכניים והצורניים, מכוננת קהילת כותבות אלה, המתקבלת על-אף שונותן וביזורן (דורות, עליות, מפלגות ומגזרים שונים, כפי שיפורט) כ'קהילה' ספרותית; קהילה שלא רק מזהה את עצמה באמצעות אותם דימויים לאומיים-נשיים, אלא גם משדרת מודעות משותפת של השתייכות-על פואטית ופוליטית כאחת. השתייכות-על זו באה לידי ביטוי גם בדרך התפרשותה הגנאולוגית של סיפורת נשים זו, הפועלת בליניאריות לאו דווקא היררכית. הרולד בלום מסביר את הדינמיקה השושלתית של היצירה הגברית מסופר-אב לסופר-בן על דרך ה"חרדה מהשפעה";⁶ דהיינו, ניסיונו של הסופר-הבן למזער את הסופר-האב הנערץ עליו, תוך הפנמתו ועיבודו. לעומת זאת – הדינמיקה השושלתית של סיפורת הנשים היישובית היא על דרך של שעתוק והיפרדות (בעקבות התיאוריות הפסיכולוגיות-הפמיניסטיות של ננסי צ'ודורו⁷); שעתוק החוויה הנשית והנשית-הלאומית מסופרת-אם לסופרת-בת, תוך סובייקטיביזציה של פירוד וטעינה-מחדש (על-ידי הסופרת-הבת) למסלולי יצירה משלה.

ב

בין היוצרות הפרוזאיקוניות מצאתי לנכון לשלב גם מיצירותיהן של שלוש הידועות יותר כמשוררות; דומה כי כל אחת מהן, בתקופה זו או אחרת בחייה, בחרה לעסוק גם בפרוזה, ומדעת או שלא מדעת תימרנה בכתיבתה את עיקריה של פואטיקת-העל הנשית. כך אלישבע

ביחובסקי (1888–1949), שבהשפעת מסתו של המשורר הרוסי אלכסנדר בלוק, אשר טען שעל כל יוצר לשדרג את מיומנותו היצירתית בוורסטאליות תמאטית וז'אנריסטית,⁸ פנתה מן השירה אל הסיפור הקצר ומשם אל הרומן (סמטאות [1929]), שהוא גם הרומן העברי הראשון בארץ פרי-עטה של אשה); כך אסתר ראב (1894–1971), שבחרדותיה מאלם שירי (לאחר פרסום ספר שיריה הראשון קמשונים, 1932) ובתחושה של סוף הדרך, אחזה גם בכתיבה בלטרסטיית של סיפור קצר ורשימה מימוארית נוסח "פואמה קטנה בפרוזה";⁹ ואילו לאה גולדברג (1911–1970), שמראשית כתיבתה שלחה בפרוזה ידה בכל ז'אנר אפשרי (לרבות הדרמה, המסה, הביקורת והמחקר הספרותי), פירסמה בשנות השלושים ובשנות הארבעים גם מספר יצירות בפרוזה (למשל: מכתבים מנסיעה מדומה, 1937; סיפורים, 1946; והוא האור, 1947). פרט לתשע-עשרה הסופרות ששובצו במבחר זה, יש להוסיף ולהזכיר עוד כהנה וכהנה נשים-סופרות שאולי ימצאו את כינוסן בקבצים נוספים (למשל: רחל אמרי-פינגנברג, מרים טל, אברהמית, אלה ברגלס, שרה לוי, מרים שנייד, אורה זוננשטיין ואחרות). יתרה מזו, כל הכותבות לעיל הן רק חלק מאותו מרחב נשי יצירתי ופורה שהתפרש על-פני שטחי ביטוי נוספים; לצד השירה, שבה הגיעו נשים להישגים מרשימים (ראו גם יוכבד בת מרים, רחל בלובשטיין, אנדה פינקרפלד-עמיר ואחרות¹⁰), נתחברו גם דרמה (רחל אדיב, יונה ריגאית, מרים ברנשטיין כהן, שולמית בת דורי), ספרות ילדים ונוער (ימימה טשרנוביץ, מרים זינגר, מירי דור, בלה ברעם), כתיבה תיעודית (ברכה חבס, רבקה גורפיין) וכתיבה מימוארית על דרך האוטוביוגרפיה (שרה מלכין, שלומית פלאום, חיה ויצמן-ליכטנשטיין, הניה פקלמן) או על דרך הביוגרפיה (חמדה בן יהודה, חנה לונץ, רחל ינאית), וכמובן, היתה אף הספרות הפובליציסטית, שכותביה באותם ימים גם הם הוכתרו בתואר "סופר". כך, למשל, ז'אנר הרשימה-הסיפור (דבורה דיין), המסה (רחל כצנלסון שזר, ד"ר חנה ה' טהון) והביקורת הספרותית (תמר דולז'נסקי, איטה פקטורית, תמר בוכשטאב); וכך גם המאמרים והרשימות בענייני השעה (לילה בסביץ, עדה פישמן מימון, עדינה כהנסקי), או הפתבה העיתונאית הרפורטז'ית (שעליהם חתמו הכותבות בעיקר בשמן הפרטי או בראשי-תיבות של שם פרטי ושם משפחה).

בניסיון לכמת נוכחות זו של כותבות, ניתן לומר כי בשנות השלושים ובשנות הארבעים התהוותה רשימה בת למעלה משישים נשים-סופרות שיצירותיהן ראו אור בקובץ סיפורים או ברומן; נוסף עליהן יש עוד עשרות אחדות של כותבות שפרסומיהן (סיפורת, שירה, מסה, ביקורת) הופיעו ונשארו במסגרות של העיתונות היומית והפרוידית. כדי לאמוד את ממדיו

של המקום הנשי בספרות ובתרבות דאז, יש להביא בחשבון לא רק את נוכחותן של הסופרות והפובליציסטיות, אלא גם את נוכחותן של הקוראות והמגיבות (ואולי גם הקוראים, אם כי קהל-היעד וקהל-הצריכה היו על הרוב נשים, כפי שיידון בהמשך). קוראות אלה היו נשים שנדרשו לידע, לעניין ולסקרנות על-מנת להתמודד עם פרסומים ספרותיים ופובליציסטיים אלה, וממילא העצימו אף הן את הקהילה הספרותית הזאת.

במלים אחרות, גם אם מרבית הכותבות הורחקו ממוקדי הכוח הספרותיים המובילים ולא לקחו חלק בתיווך התרבות המרכזית ובשיווקה,¹¹ לפנינו מרחב נשי המצטופף בציבוריו היצרנים והצרכנים, ומצטייר, חרף שוליותו, כקהילה ייחודית כשלעצמה. אינגראם (Angela Ingram), במאמרה "כתיבת נשים בגלות" (1989), טוענת כי הדחתן של נשים-כותבות אל השוליים הספרותיים ממקמת אותן במעין "גלות מטאפורית", ובדיעבד יוצרת בעבורן טריטוריה עצמאית משלהן; כלומר, דווקא ההרחקה מן המרכז הספרותי ההגמוני מקנה להן בסופו של דבר עמדה של יתרון ואוטונומיה; עמדה הנפעלת מתוך שטח-מחיה חופשי, שממנו אין הן רק סוקרות את המוסדות הפטריארכליים הדכאניים, אלא מנהלות עימם שיג ושיח משוחרר והחלטי, תוך שהן מערערות על נורמות, מאתגרות ודאיות ומפקיעות מוסכמות.¹² תיאור זה כוחו יפה במידה רבה גם לקהילת הסופרות בתקופת היישוב. קהילה זו, כפי שנראה להלן, גם היא מחייבת את השוליים כטריטוריה אלטרנטיבית עצמאית ומשוחררת; טריטוריה שממנה היא ממשמעת את "אחרותה" אל מול האני המונוליטי הגברי; מפתחת בהקבלה תרבות נשית בעלת אתוסים רעיוניים ומוסריים משלה; ומפגינה שפעה של נוכחות יצירתית, תהיה התקבלותה אשר תהיה.

טריטוריה נשית זו, על שלושת דורותיה, מניבה בייצוגים הספרותיים שלה תמונה פנורמית שמקיפה את האשה היישובית על מרב ייצוגיה, זהויותיה ושיוכיה. ייצוג מקומי-כפרי: המושבה (נחמה פוחצ'בסקי, שושנה שבבו), המושב (פנינה כספי), הקיבוץ (יהודית הנדל), גודד העבודה כהכשרה קיבוצית שבדרך (אמה תלמי-לוין, רחל אדיב); ייצוג מקומי-אורבני: ירושלים (חמדה בן יהודה, אירה יאן, שולמית קלוגאי, מרים טל), שכונותיה העבריות של יפו, ותל-אביב (דבורה בארון, בתיה כהנא, שרה גלוזמן, שושנה שרירא); ייצוג של ילידות הארץ (שושנה שבבו, אסתר ראב), של אלה שהובאו הנה בילדותן (יהודית הררי, שרה גלוזמן, פנינה כספי, שושנה שרירא), או של אלה שהגיעו בגלי העליות על-פי סדרן (נחמה פוחצ'בסקי – עלייה ראשונה; דבורה בארון, אירה יאן – עלייה שנייה; בתיה כהנא, אמה תלמי-לוין – עלייה שלישית, ועוד); ייצוג מהמגזר הדתי (פנינה כספי, מלכה

שפירא); ייצוג מעדות ספרד ותימן (שושנה שבבו, בת למשפחות מהיישוב הישן בצפת שעלו באמצע המאה ה-19 מפרס ומרוקו; שרה לוי ויונה והבנות תימן מן העליות הראשונות); ייצוג מהמגזר הלא-יהודי, הפרובוסלאבי (אלישבע ביחובסקי, כסניה); וייצוג רעיוני-מפלגתי (הגוש האזרחי: נחמה פוחצ'בסקי, יהודית הררי, בתיה כהנא, שושנה שרירא; והגוש הפועלי של ארץ-ישראל העובדת: רבקה אלפר, מפא"י; רוחמה חזנוב, הקיבוץ המאוחד; אמה תלמי-לויץ, הקיבוץ הארצי).

למותר לציין כי החומרים והתכנים שבייצוגים נשיים ספרותיים אלה שונים ואחרים לא פעם מאלה המצויים בסיפורת הגברית. שהרי לא רק הדיווח המפורש של הסופרות מפנה את הזרקורים לאינפורמציה על-אודות מצבים והתרחשויות שהסופר-הגבר היה אדיש אליהם או לא היה מודע להם;¹³ אלא עצם העמדת האשה ונקודת-התצפית שלה במרכז הטקסט הספרותי מציעות אפשרויות של טעינה ועיבוד המרבדים את העלילה היישובית בתובנות וברגישויות שלא ידענו עד כה. במלים אחרות, סיפורת נשים זו משלימה את מסירת החוויה הארץ-ישראלית לא רק משום שהיא מרחיבה ומעבה את זו הגברית, אלא גם מנכיחה אותה למכלול פואטי מגוון יותר.

כאמור, טיבה של סיפורת זו, על בדיקותיה הטקסטואליות ועל תפקודיה התרבותיים הפמיניסטיים, יזכו לדיון מפורט בספרי הנרטיב הלאומי הנשי. להלן אבקש להציע מעין מורה-דרך בסיסי בקריאת שטח עלום זה של סיפורת הנשים בתקופת היישוב. אעשה זאת באמצעות הצגת ההקשר ההיסטורי, החברתי והתרבותי, על-מנת להבהיר מניין וכיצד צמחה סיפורת הנשים, או מה הניע מרחב נשי זה לפעול ולייצר סיפורת בתנאים מגבילים ושוחקים כל-כך של סדר-יום עמוס בבית ובמשק; בסביבה גברית מרפה ידיים; ובחברת מהגרים הנאבקת להישרדותה: בין טלטלות כלכליות (מאבטלה רבתי לפריחה והזרמת הון, וחוזר חלילה), משברים ביטחוניים (פרעות, מלחמות מקומיות ועולמיות), וספקות תרבותיים (בין ערב-רב של תפוצות יהודיות, כשהלשון העברית אינה מצויה בפי כל, ובעיקר לא בפי האשה).

ג

מרבית הסיפורים הכלולים בקובץ זה ראו אור מאמצע שנות העשרים ועד סוף שנות הארבעים (של המאה ה-20), שעה שהחברה היישובית פנתה למהלכים חדשים, אם לא מהפכניים. מהלכים אלה, כפי שנפרט להלן, תרמו לדירבונה ולהאצתה של פעילות נשים פוליטית סופר-זיסטית¹⁴ (ובדיעבד לפעילות תרבותית-ספרותית) במספר מישורים: (1) התארגנויות נשים לקידום

האשה זכויותיה (ביניהם ארגונים ששמו להם למטרה נושאים של עזרה סוציאלית וצדק חברתי); (2) הקמתה של עיתונות נשים; (3) ניסיון לנורמליזציה של התרבות העברית עם חיובה לפלוראליזם יצירתי (או, הפקעת האליטיזם הספרותי לטובת כתיבה רב-מערכתית).

(1) התארגנויות נשים

הצהרתו של שר החוץ הבריטי לורד ארתור בלפור על בית יהודי לאומי בארץ-ישראל (1917), כמו-גם סיום מלחמת העולם הראשונה ופתיחת עידן חדש לממשל ליברלי יותר (המנדט הבריטי, 1918), היו דחף בל ישוער להתעוררות הנשים ביישוב להיאבק על ענייניהן. שהרי אם עד אז נשמעו ההצהרות הציוניות בדבר ישות אוטונומית בארץ-ישראל בבחינת חזות אוטופית ("אגדה", בניסוחו של הרצל), הנה עתה ניתנה גושפנקה רשמית למימוש ההצהרות אלה הלכה למעשה – מחלום דורות למציאות מדינית-פוליטית. הישג מפתיע זה עורר גם את החזון הנשי הסופרז'יסטי לאפשרות של קונקרטיזציה ולהפיכתו יש-מאין, כפי שניכרים הדברים בקריאתה המדרבנת של חמדה בן יהודה לנשות הארץ (1919): "הגיעה שעתנו גם אנו! והרינו קוראים להנשים היהודיות: התעוררנה מתרדמתכן! [...] רק להרים את האשה ממצבה השפל, להגן על זכויותיה, ללמדה ולהשכילה, להכינה להחיים החברתיים, להביאה להכרה של שיווי זכויותיה עם האיש [...] לשמור את השקפותיה המדיניות [...] להיות שייכת [...] על-פי נטיותיה ורגשותיה".¹⁵ ואכן עם קריאות אלה ושכמותן החלו לצוץ במושבות ובערים התארגנויות מקומיות, בדרך-כלל תחת שם זהה, "אגודת נשים" (בפתח-תקווה נקרא הארגון "עברייה"); אלא שלא היו אלה עוד ארגונים התנדבותיים לסעד נזקקים או ללימוד השפה העברית (כפי שנהוג היה בציבוריות הנשים באותה עת, כמו "חברת לינת צדק" בראשון לציון או "אגודת צעירות" בירושלים); אגודות נשים אלה הוקמו והוכונו לקראת מאבקים פוליטיים שעניינם קידום האשה בחיים הציבוריים ובמסד היישובי. בתחילה, כאמור, פעלה כל אגודה במסגרת המקומית שלה במגמה להריץ את מועמדותיה לוועדי המושבות ולוועדי הקהילות בערים, בבחירות שהתקיימו אחרי המלחמה. ב-1919 החלו האגודות לעבוד בשיתוף כדי להקים ארגון נשי ארצי. כל האגודות שפעלו בכל מושבה ועיר באופן עצמאי ולפי מדיניות שהלמה את צורכי המקום, חברו עתה יחד לארגון גג ושמו "התאחדות נשים עבריות לשיווי זכויות בארץ-ישראל", שקם כבר באותה שנה. התאחדות ארצית זו היתה אל-מפלגתית, ולקחו בה חלק נשים מפלחי אוכלוסייה בעלי השקפות-עולם שונות ומנוגדות (הפלח הנשי הפועלי על

עמדותיו הסוציאליסטיות המתונות והרדיקליות; הפלח הנשי הדתי מן הזרם המסורתי או מזה האורתודוקסי; והפלח הנשי האזרחי, שנע מן הימין הלאומני, דרך המרכז הקפיטליסטי המתון, ועד לליברליות הפרוגרסיבית). עם זאת, רוב הנשים בהתאחדות היו "בלתי-מפלגתיות ובעלות דעות מתקדמות" (כפי שמתארת בסקירתה שרה עזריהו, ממייסדות ההתאחדות ומפעילותיה¹⁶), ללמדנו שלא נושאי לאום ומפלגה הוציאו אותן ממעגלותיהן לקחת חלק באגודות אלה, כי אם הנושא הנשי הספציפי שלמענו פנו עתה לעשייה אקטיבית ומעורבת. לא בכדי נקבעה הססמה שהונפה כדגל ההתאחדות: "חוקה אחת ומשפט אחד לאיש ולאשה".

"התאחדות נשים עבריות לשיווי זכויות בארץ-ישראל" פעלה עד סוף 1947, מועד החלטת עצרת האומות המאוחדות על הקמת מדינה יהודית. כלומר, במשך קרוב לשלושים שנה (1919-1947) פעלה התאחדות זו תוך שהיא נאמנה לעקרונותיה האל-מפלגתיים, ויחד עם זאת משתפת פעולה למימוש זכויות האשה עם כל נציגות-נשים, ממפלגות ומהסתדרויות שונות, אשר גילתה נכונות לתת כתף ולסייע בנדון. ואכן, עם המודעות הנשית שהלכה וגברה נוסדו וקמו במשך השנים ארגוני נשים נוספים שאף הם ייחדו את עבודתם לקידום ענייני האשה, בתחומים שהמסד היישובי לא נתן להם פתרון, כגון: חינוך נשים להשכלה ולהכשרה מקצועית (ביניהם, בתי-ספר חקלאיים לנשים, משקי פועלות); תנאי עבודה והעסקה לנשים; מוסדות בריאות לאם ולילד; סיוע לאם העובדת בהחזקתו ובשמירתו של הילד במוסדות של יום לימודים ארוך; בתי חלוצות (מעונות לעולות חדשות ולנשים חסרות-דיוור), וכדומה. כך "מועצת הפועלות", 1930 (לרבות "ארגון אימהות עובדות", 1935); כך "הסתדרות נשים עבריות (הנ"ע)", 1920, ו"ויצ"ו", 1929, שהתאחדו ב-1933 והיו ל"הסתדרות נשים ציוניות"; וכך "מועצת הפועלות הדתיות" (1935).¹⁷

כאמור, האג'נדה הבסיסית שעימה החלה לפעול "התאחדות נשים עבריות לשיווי זכויות בארץ-ישראל" היתה זכות האשה לבחור ולהיבחר: בין אם לבחירות מוניציפליות לוועדי הערים והמושבות, ובין אם לבחירות ארציות של אספת הנבחרים.¹⁸ לבחירות המוניציפליות רצה ההתאחדות במתכונת של מפלגת נשים, עם רשימת נשים בלתי-תלויה (ביניהן נציגות ההתאחדות ונציגות מפלגות אחרות, שקיבלו אישור לכך ממרכזי מפלגותיהן). פעילות פוליטית זו של נשים עם נשים, ונשים למען נשים - חרף התרחשותה בשוליים ומן השוליים - החלה בכל-זאת לזקוף קומה ולצבור כוח, כשמאבקים המפרכים והמתסכלים, גרפו אט-אט גם הישגים. הראשון שבהם היה "חוק שוויון זכויות האשה", בינואר 1926.¹⁹ כאן יש לחזור ולהזכיר כי

במסגרות פוליטיות אלה לקחו חלק גם הנשים-הכותבות. בשנות העשרה שימשה נחמה פוחצ'בסקי מנהיגה של "אגודת הנשים" בראשון לציון מושבתה, ולאחר מכן פעלה בין המנהיגות המייסדות של "התאחדות הנשים העבריות לשיווי זכויות" (נבחרה להנהלה הארצית ושימשה צירה באספת הנבחרים); בסוף שנות העשרה ובשנות העשרים בלטה חמדה בן יהודה כאחת המייסדות של "חברת נשים יהודיות לשיווי זכויות" בירושלים והיתה פעילה בה; בשנות השלושים השתתפו נשים-כותבות ב"מועצת הפועלות" ובהנהלת "ארגון אימהות עובדות", והיו למנהיגות פועלות (למשל: רחל כצנלסון, רחל ינאית, רבקה אלפר, ברכה חבס, ליליה בסביץ ואחרות). אמה תלמי-לויין שהיתה פעילה בשנות השלושים ובשנות הארבעים בקיבוץ הארצי, נבחרה לימים גם לחברת-כנסת מטעם מפלגת הפועלים המאוחדת (מפ"ם), ותרמה רבות בהצעות ובחקיקות לקידום האשה.²⁰ לפיכך, לא בכדי מרב סיפורת הנשים שהתפרסמה בתקופה זו נקראת היום כסיפורת לוחמנית; סיפורת ש'מעורבותה'²¹ אינה פְּלִקֵּטִית, אלא בעצם העמדתה הספרותית הפיקטיבית היא מייצרת מציאות הקובעת את מצבה המופלה והמנוצל של האשה ומוחה ותובעת את עלבונה: ראו, פרפורי מהפכה לרבקה אלפר (1930), שם מתמודדת בתיה, סטודנטית להנדסה, עם אביה האלמן, אשר מטריד אותה מינית, ועם אהובה וחברה לפעילות במפלגה, המבקש אך ורק את גופה; או ראו, תיאורה של שושנה שבבו, המאשים את "היהודי החדש" במושבות: אותו "שמשון בעת הבציר" (1932), היודע ביום לנצל נשים ערביות בעבודתן בכרמיו, ובלילה לספק בהן את תאוותיו; וכן ראו את שיחותיהן של חלוצות, חברות גדוד העבודה, התוהות אחר זילותן כנשים בחברה הפועלית השוביניסטית הלובשת רק מסכות רעיוניות של שוויון חברתי (לעת אוהלים לאמה תלמי-לויין, 1949); כך גם דמויות האיכרה בסיפוריה של נחמה פוחצ'בסקי ("בבדידות" 1923, "שרה זרחי" ו"במשק" 1930), שחרף התעניינותן בתורות ובתנועות הסופרז'יסטיות ואף שהכירו אותן, הן מתהלכות נדהמות וחסרות-אונים אל מול גילויי דיכויין והשתקתן על-ידי הגברים שבסביבתן (בעליהן, אחיהן או עסקני המושבה). במלים אחרות, הנשים-הכותבות, בין אם הן מאורגנות ובין אם לאו, מצרפות את קולן למאמץ הסופרז'יסטי של נשות היישוב ככלל, כשהן שבות ומספרות את החוויה הנשית המתסכלת של להיות אשה בארץ-ישראל.

(2) עיתונות נשים

עם היווצרותו של אקלים נשי-ציבורי פעיל זה התארגנה ממילא סביבה פרו-פמיניסטית נוחה יותר לאשה; סביבה שבה נתאפשר לה

לומר ביתר חופשיות את אשר עם לבה, מבלי שתהיה מאוימת, נחותה או חסרת-ביטחון (אלו היו מצוקות שעליהן דיווחו נשים [מתיישבות, פועלות וחלוצות], כשנוכחו לדעת שדעותיהן והצעותיהן – במתכוון או שלא במתכוון – היו ללעג בקרב הגברים שנכחו עימן באספות ובוועידות²²).

התארגנות נוספת של סביבה פרו-פמיניסטית, שדירבנה את חופש ההתבטאות של האשה והקלה עליו, הן בכתיבה ספרותית והן בכתיבה פופולרית, היתה הפריודיקה הנשית שהחלה לראות אור לאחר המלחמה. שהרי עם היווסדם של ארגוני הנשים נתבקשה כמו מאליה הפונקציה העיתונאית ככוח תקשורתי והסברתי של תעמולה, מידע ושיח, במגמה להביא לגיוסן, ללכידותן ולתמיכתן של נשים הן כלפי פנים (במסגרת ארגוניהן) והן כלפי חוץ (בקשר שנוצר עם ארגוני הנשים הסופרז'יסטיות באירופה ובאמריקה ועם ארגוני הנשים היהודיות באירופה ובאמריקה²³).

יוצא איפוא שכל ארגון נשי החל לדאוג, בשלב זה או אחר, לפרסומים ז'ורנאליסטיים, שלבשו צורות שונות (ביטאון, עלון, עיתון) והופיעו בתדירויות הפצה משתנות (ירחון, דו-שבועון וכדומה). "הסתדרות נשים עבריות" (הנ"ע) טענה כי היא הראשונה שייסדה את עיתון הנשים האשה בעריכת ד"ר חנה ה' טהון (אפריל 1926), אף-על-פי שלמעשה הקדימה אותה "התאחדות נשים עבריות לשיווי זכויות" בביטאון ששמו החוזר. שלא כמו ירחון האשה, שהתחייב והשתדל להופיע בקביעות מדי חודש בחודשו, הופיע החוזר מזמן לזמן ו"לפי צורך השעה", כפי שמתארת שרה עזריהו.²⁴

כמו-כן פירסמה "ההתאחדות" מדי פעם עלונים וחוברות-מידע להרחבת ידיעותיה של האשה בנושאים רלוונטיים כמו זכויות האשה לפי חוקי ארץ-ישראל (1930).

ירחון נוסף ודומיננטי בתקופת היישוב היה דבר הפועלת (מטעמה של "מועצת הפועלות", שליד הסתדרות העובדים העבריים בארץ-ישראל), שהחל להתפרסם במרס 1934, תחילה כתוספת חודשית לעיתון דבר (כשהעורך האחראי היה ברל כצנלסון והעורכת בפועל רחל כצנלסון), ולאחר מכן (1936) כירחון בפני עצמו. דבר הפועלת הופיע תחת שם זה עד 1975. עיתון נוסף שיצא לאור חודשים אחדים לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה, הוא עולם האשה (פברואר, 1940). תדירותו היתה פעם בשבועיים, ומגמתו להדריך את האשה-הקוראת בתקופת מצוקה זו, ולדווח לה על פעולותיהם של ארגוני נשים בארץ, שגייסו עצמם לקחת חלק ולעזור במאמץ המלחמתי. דו-שבועון זה היה למעשה ביטאונה של "הסתדרות נשים ציוניות ויצ"ו", אם כי הדבר לא צוין בפירושו. ד"ר רחל ליפשיץ שימשה העורכת הראשונה שלו, והוא פעל כל שנות המלחמה. ערב מלחמת השחרור (1948) פסק להופיע.

למותר לציין כי עיתונות נשים זו הצהירה על עצמה מלכתחילה כעיתונות נשית פוליטית. את מֶרֶב דיוניה ומאמריה הקדישה למאבק לקידום האשה – כעובדת, כאם, וכבעלת משפחה – ולא-כל-שכן לחינוכה ולהשכלתה כאשה חדשה בחברה חדשה, "אזרחית" או "פועלית".²⁵ "ירחון האשה שואף ליצירת טיפוס חדש של האשה הארץ-ישראלית, אשר אינה רואה את חוגה ואת בית פעולתה כתכלית בפני עצמה, אלא כחלק מן הבניין הציבורי והלאומי ככלל", כותבת חנה טהון לקהל קוראותיה האזרחיות (1926); כך גם ליליה בסביץ, חברת מערכת דבר הפועלת: "כל אחת מאיתנו עם המשכת חייה בארץ, בה במידה שהיא נעשית יותר מעורה בעבודה, במשק, בחיי החברה [...] מרגישה שהולכת ומתקמת בה דמות חדשה של אשה" (1935).²⁶ כלומר, להיות אשה חדשה, בעיני האזרחית בעיר ובמושבה כמו-גם בעיני הפועלת בקיבוץ או במושב, היה לחיות את האישי והציבורי בעת ובעונה אחת. אלא שאם האזרחית נדרשה לפעילותה הציבורית בד בבד עם עיסוקיה בבית ובמשפחה (על הרוב במישור ההתנדבותי של עשייה פילנתרופית), הרי שמבחינת הפועלת היוותה הפעילות הרעיונית הציבורית חזות הכל. בדומה לחבריה הפועלים, כך גם היא חתרה למהפכה פרולטרית בארץ-ישראל, שהרי רק עם הקמתו של ציבור עובדים אל-מעמדי יובטח שוויונה של האשה לגבר, הן ברמת הזכויות החברתיות הסוציאליות והן ברמת הזכויות המגדריות הנשיות: "לחדור לכל מקום עבודה"; "תנאי עבודה הוגנים לפועלת"; וכמובן "הגנה לאם ולנערה העובדת" (ראו, המניפסט של "מועצת הפועלות" ליום הפועלת הבינלאומי, 1934).²⁷

עם זאת מתלבטת עיתונות הנשים הפוליטית, האזרחית והפועלית כאחת, באילו כלים יש לנקוט על-מנת לנתב את האשה לחשיבה עצמית, למודעות ולהכרה בערך עצמה ובמעמדה. חנה טהון פורשת את הרהוריה באשר לוויכוח שהתנהל כבר אז בקרב הסופרז'יסטיות בדבר שחרור האשה על דרך הדומות (sameness) או השונות (difference). וכך היא מציגה זאת במאמר מ-1926: "המושג שחרור מעמיד שתי שאלות: ממה להשתחרר? ובעד מה להשתחרר? האשה רצתה ורוצה להשתחרר מהשתעבדותה לבעלה ומכל אותן תוצאות שהשתעבדות זו הביאה על מהותה העצמית. ובשביל מה? בשביל ההתפתחות השלמה של האדם שבה. בהכנת מושג ההתפתחות יש שתי השקפות שונות זו מזו: אחת, הרוצה לעשות את האשה דומה לאיש, הנותנת לה שוויון מוחלט עם הגבר בכל המובנים, והרוצה ליצור לה חיים דומים לחייו הוא. ויש השקפה שנייה, הסוברת שלא רק בתביעתה הפיזית אלא גם בנטיותיה הרוחניות והנפשיות ישנם הבדלים נצחיים לגבי תכונת הגבר ושרק עם התפתחות תכונות אלו, השונות בעיקרן, תגיע האשה

גם למרום התפתחות האדם שבה".²⁸ לא כן רחל כצנלסון: חרף חיפושיה ולבטיה, היא נחרצת בדעתה שכדי להפנים חשיבה הגותית פוליטית בדבר "שחרור האשה מהו", על האשה ללמוד את עיקריהן של התורות הסוציאליסטיות. כצנלסון, בדומה לרוב מנהיגות הפועלות, האמינה כי עם הגשמתו של סדר-יום פועלי סוציאליסטי בחיים המתחדשים כאן, תזכה גם האשה לשוויון ולהכרה במעמדה. לפיכך יזמה והקימה, במסגרת מערכת דבר הפועלת ובסיוע "מועצת הפועלות", חוגי לימוד וסמינרים תקופתיים לנשים עובדות ("חוגי פועלות"), תוך שהעיתון משמש גם הוא חומר לימוד חודשי. וכך היא כותבת שם: "נחוץ שהלימוד יהיה משולב בשינוי של ערכי החיים [ערכים עבריים וסוציאליסטיים, י"ב] [...] בדרך זו: האדם המשנה את שפתו – משנה את דרכי חייו, את יחסו לאדם, לחברה ולעצמו [...] נשלב את הפעולה הזו בתוך מסכת של תנועה סוציאלית חינוכית, של התיקונים הדרושים במשפחה, של שאיפת האשה לעצמאות כלכלית ופוליטית".²⁹

עיתונות נשים פוליטית זו משמשת כצפוי גם במה תרבותית וספרותית ליצירותיהן של נשים-כותבות. גם אם הוגבלה במה זו לעשרים-וארבעה עמודים, או הורחבה לחמישים עמודים, תמיד הוקצו מדורים לפרי-עטן של נשים בפרוזה ובשירה. כמו-כן בלט בה דיווח מתמיד ועקיב אחר כל המתחדש בקהילת הנשים-הסופרות, כגון: מאמרי ביקורת על ספרים חדשים; סיקור אירועים ספרותיים שנשים-כותבות לוקחות חלק בהם; מחקרים קצרים על שירה וסיפורת; דיוקנאות של נשים-יוצרות; רשימות הספד על יוצרות שהלכו לעולמן, וכדומה. בכתב-העת האשה נתפרסמו למשל שיריהן של אלישבע, אלזה לסקר שילר ורחל בלובשטיין, וכן סיפוריה של נחמה פוחצ'בסקי. עם זאת לא ניתן לאבחן כאן כל אוריינטציה לנסות ולרכז סביב כתב-עת זה חבורה ספרותית של נשים (כפי שזו התפתחה בדבר הפועלת). ייתכן שהסיבה לכך נעוצה בהופעתו קצרת-הימים של כתב-העת: הוא יצא לאור במשך שלוש שנים (1926–1929), ובשנה השלישית באופן לא-רציף; וייתכן שהיה זה בשל המדיניות המוצהרת של העורכת והפעילות האחרות – שלא להיבדל כנשים ולפתוח שערים גם לגברים-כותבים. האשה, כאמור, דגל בשוויון תחוקתי ומשפטי לאשה, אך לא ביקש לטשטש או לערער על שונותה המהותנית. עם זאת הפגין כתב-העת סלקטיביות בבחירותיו מן הכתיבה הגברית, וזו שהתפרסמה כאן עסקה אך ורק באשה: כך שיריהם של אביגדור המאירי ("מאטר דולורוזה"), יהודה קרני ("תפילת אשה במולדת") או אשר ברש ("נשים לאות, נשים חיוורות"), וכך מסותיהם ורשימותיהם של יעקב פיכמן, ר' בנימין, מ' בן אליעזר ואחרים, שנסובו בעיקר על-אודות נשים-יוצרות בארץ ועל תרבות האשה המתגבשת כאן. מדיניות זו אומנם לא

העמידה חבורה ספרותית של נשים, אולם בדיוניה וברשימות הביקורת שלה סקרה והציגה משוררות וסופרות מכל הקשת הפוליטית וללא כל יריבות מחנאית. בכך נשארה נאמנה לקו הנשי האזרחי, האל-מפלגתי, שעליו נאבקה ובו נקטה.³⁰

לא כן דבר הפועלת. ירחון זה נערך מלכתחילה כאוטונומיה פריודית נשית, ובכלל זה גם ספרותית, תוך שהוא מקדם כותבות שעונות על צרכיו הרעיוניים והפואטיים. כבר במניפסט הפותח את הגיליון הראשון של דבר הפועלת כותבת רחל כצנלסון כי מגמת העיתון היא בראש ובראשונה לדובב את שתיקתה של הפועלת: "עיתון הפועלות הוא לא רק אמצעי לעורר ולהוסיף בהירות בשאלות חשובות, שאינן באות לידי ביטוי ובירור מספיק בעיתונות תנועתנו הכללית. הוא גם אמצעי נגד האלם של החברה. הסתכלותה של האשה, האינטנסיביות של רגשותיה, הקושי שבחיי העבודה שלה, נפתולי חייה המשפחתיים, וההגבה המיוחדת שלה על הופעות חיינו – כל זה מבקש, והלוואי ויימצא – ניב במלה הכתובה". שנה וחצי לאחר מכן מבשרת כצנלסון על-אודות פריצת הדרך הראשונה כשהיא מסכמת את פרויקט "חוגי הפועלות" ומציינת: "כשהוחלט לנסות בהוצאת עיתון של תנועת הפועלות היתה שאיפתנו לרכוש את הפועלת הכותבת לא פחות מאשר הפועלת הקוראה".³¹ וליליה בסביץ מחרה-מחזיקה אחריה: "בכל המדורים [...] אנחנו מצפים לראות את אותה האשה העבריייה החדשה – הפועלת, הלוחמת [...] האוהבת, האם. הייתי רוצה שגם בצורה לא נהיה כפותים [...] לצורת העיתון, אשר נקבעת על-ידי המאמר. את האשה הולמת צורת כתיבה אחרת, אישית. לא מאמר, כי אם 'רשימה', 'מכתב', 'זיכרונות'. זאת תהיה הצורה העיקרית של כתיבתנו [...] ולא מקרה הוא שבכל ההוצאות [הגיליונות, י"ב] נמשך הקורא לחלק האחרון, בו הרשימות, שאגב לא מעטות החברות הכותבות אותן. הביטוי הזה נוגע בנימי הנפש. הוא קרוב לקורא. הוא משפיע".³²

עידוד זה לכתיבה נשית שווה לכל נפש, משוחררת מיומרות אליטיסטיות ופתוחה לתכנים אימפרסיוניסטיים הגובלים באישי הווידויי, העניק לגיטימציה בל תשוער ודחף עצום לנשים במחנה הפועלות לספר את עצמן, על-אף היסוסן וחוסר-אמונן בכושרן היצירתי ובעברית הלא-מצוחצחת שבפיהן. פואטיקה עממית זו הזינה במשך שנים את עמודי דבר הפועלת, תוך שהיא מתפקדת הן כרב-שיח בין הקוראות, והן כפוטנציאל למאגר מתחדש של נשים שבחרו בכתיבה כעיסוק עיתונאי, פובליציסטי או ספרותי. ואכן, כבר בעשור הראשון לפרסומו, הניב דבר הפועלת חבורה נכבדה של צעירות מהדור השני והשלישי, ביניהן רבקה אלפר, אמה תלמי-

לוינ, רחל אדיב, שרה גלוזמן, רבקה גורפיין, וכן זלדה שניאורסון, לימים משוררת, שבשנות הארבעים פירסמה כאן טור חודשי בשם "מרשימות מורה".³³

הגרעין הקשה בחבורה זו היו הוותיקות במערכת (הדור הראשון לפי המיון שהצגתי לעיל). רובן עלו עם העלייה השנייה (רחל ינאית, דבורה דייין, מניה שוחט, וכמובן רחל כצנלסון), אלא שתפיסת עולמן התרבותית-האידיאולוגית כמו ניסתה לדכא בהן כל יומרה להתמודדות עם כתיבה בלטרסטית (ספרות יפה),³⁴ זו נותבה לספרות דוקומנטרית-תיעודית דווקא. ואכן, כל העוקב אחר תפוקת ספריהן ופרסומיהן של כותבות אלה לומד לדעת עד כמה התיעוד ההיסטורי והביוגרפי של המפעל הפועלי, וממילא של המפעל הפועלי הנשי, על גילוייו והישגיו, הוא שעמד בראש מעייניהן כיעד של שליחות "פואטית" המחייב את כל סופרותיו. בעיקר בולטת בכך רחל כצנלסון, היוצאת כעורכת וכמבקרת להלל ולשבח את הסיפורת הנשית התיעודית ("האמיתית", לדבריה), ואת העדפתה אותה על-פני כל אותן פיקציות ספרותיות מתוחכמות: "מה טוב לקרוא ספר שלא סופרת כתבה כי אם החיים רשמוהו. הכל פשוט [...] רק [...] ההכרחי. והשאר נשאר [...] מזעזע, כי את חשה בו [...] נשאר בלב הקורא כל-כך הרבה". או: "ספרות של 'דוקומנטים' [...] אין כמוהם בהשפעה ובקרבה".³⁵

רחל כצנלסון וחברותיה בוחרות לתעד (יותר מלספר) את אמת החיים בארץ-ישראל, על אתגריהם, תסיסתם, בעיותיהם וכאביהם. תיעוד זה נאסף, במוקדם או במאוחר, לספרים שהן מפרסמות, וביניהם: תנועת הפועלות: מפעליה ושאפותיה לרחל כצנלסון (1941); קובץ רשימות וזיכרונות לדבורה דייין, אספר (1952); האוטוביוגרפיה של רחל ינאית, אנו עולים (1951) והביוגרפיות שכתבה על אליהו קראוזה: אבי החינוך החקלאי בארץ (1963) ועל מניה שוחט (1976), ועוד. בפרסומים אלה ניכר שהן מבקשות לשמש מודל גם לכותבות הצעירות, כשהן מדרבנות אותן ללכת בדרכן. מגמה זו ניכרת אצל רבקה אלפר בספריה התיעודיים: בכל נפשנו (קובץ עדויות נשים בימי המאבק בקיבוצים חולדה ורמת הכובש (1944), ובנות בניר, קורות משקי הפועלות וחוות הלימוד (1946); וכן אצל ברכה חבס בעשרות ספריה הדוקומנטריים והביוגרפיים, למשל: חומה ומגדל (1939); הנרייטה סולד (1941), ילדים מוצלים (1945), הספינה שניצחה (1949), דויד בן-גוריון ובני דורו (1953) ועוד רבים אחרים. מקרה ברכה חבס, שראשיתו כתיבה יוצרת והמשכו דוקומנטציה שופעת, הוא אינדיקציה לאותו איפוק (לא פעם טרגי) של נשים-כותבות, שמנעו מעצמן כתיבה אסתטית, בלטרסטית, משלהן. וכך כותבת יהודית הנדל בהספידה את ברכה חבס בקיץ 1968: "במשך השנים

שהייתי קרובה לברכה חלמה על ספר אחד שאותו רצתה לכתוב, ספר שלה [...] ותמיד כתבה ספרים אחרים, על אנשים אחרים, ואת שלה דחתה [...]. אני זוכרת [...] כשפנו אליה לכתוב את ספר כנרת, שאלה לדעתי [...] אמרתי לה: 'ברכה עכשיו כנרת, בשנה הבאה יהיה משהו אחר. תמיד יהיה. הניחי, כתבי את הספר שלך, שאת משתוקקת אליו כל-כך [...]'. 'את צודקת', אמרה לי, 'אני מוכרחה', אבל החליטה אחרת. החובה קדמה אצלה לתשוקה. את ספר כנרת היא גמרה – את ספרה שלה, ספר חלומותיה, היא אפילו לא התחילה".³⁶

עם זאת, נוצרה בדבר הפועלת קולגיאליות של חבורת סופרות וכותבות שתמכו זו בזו ועודדו זו את זו, תוך שהן יוזמות ומסייעות בהוצאת ספריהן של החברות, המלווים תמיד בהקדמה מרשימה וחמה: רחל ינאית מקדימה דברים לספריה של רבקה אלפר, ברכה חבס לספריה של דבורה דיין, רחל כצנלסון – לברכה חבס, וכיוצא בזה. כלומר, אין הן רק מייצרות את ספריהן, ואינן רק עורכות את ספרי חברותיהן, אלא משמשות גם סוכנות-תרבות ומתווכות אלה לאלה, תוך שהן מפעילות באמצעות ירחון ובאמצעות קשריהן עם העיתונות הפועלית (דבר, משמר, מבפנים, אחדות העבודה ואחרים) מסע פרסום נמרץ ליצירות שזה עתה יצאו לאור. במלים אחרות, הן דאגו לכיסוי עיתונאי עם הופעת הספר ולא-כל-שכן לביקורות עליו, כגון אלה שכתבו המבקרות רבקה גורפיין, רחל אדיב, איטה פקטורית, ליליה בסביץ ואחרות; הן דיווחו על אירועים שהתקיימו בעקבות פרסום כל ספר של חברה, כגון: הרצאות, חגיגות ספר, פרסים ספרותיים (פרס ברנר לרחל כצנלסון, פרס גרינברג לרחל ינאית ולברכה חבס, פרס אוסישקין לרבקה גורפיין, וכדומה); הן גם טרחו להפיץ את הספר בקרב קהל מנויות העיתון ולרכישתו על-ידי קהל זה.

אחוזה נשית ספרותית זו התכנסה בדלת אמותיה של הפריודיקה הפועלית, והתעלמה מיצירתן של סופרות-נשים מהמגזר האזרחי או האל-מפלגתי. דומה כי הקולגיאליות הרעיונית-המפלגתית דחתה כאן את הקולגיאליות הכלל-נשית באשר היא, כך שזיקתה הפוליטית של סופרת למחנה אידיאולוגי אחר (או זיהויה עם מפלגה אזרחית), קבעה מראש את התקבלותה או את דחייתה במנגנון השיווק של ארץ-ישראל העובדת, על קהילת קוראותיה הנשים וממילא קוראיה ככלל. ואכן, סופרת מתחילה כמו פנינה כספי, שגדלה במושב דתי (כפר חסידים), עזבה את לימודיה בסמינר למורים בירושלים משום שלא יכלה לממנם, והגיעה לתל-אביב לממש את חלומה לידע, לספרים ולכתיבה – לא התקבלה לדבר הפועלת. דומה כי אי-היותה פועלת לא התאים למודל הכותבת שם, ורחל כצנלסון מיהרה לשלוח אותה

"בלי שום היסוס... לבית-החרושת לסיגריות בז'ראנו, ולאחר מכן לבית-החרושת לטקסטיל לודז'יה".³⁷ רק מספר שנים מאוחר יותר, בסוף שנות השלושים ובתחילת שנות הארבעים, החלו להתפרסם סיפוריה של פנינה כספי בכתבי-עת מובילים כמו גזית ומאזניים ובמוספים הספרותיים של דבר ומשמר. כך לגבי כספי וכך גם לגבי סופרות וסופרות-מתחילות אחרות, שלא נמנו עם מחנה הפועלות או לא הוכרו על-ידיו, ואשר כתביהן לא דווחו ולא נסקרו בדבר הפועלת של אותן שנים (למשל: מרים ברנשטיין כהן, בתיה כהנא, מרים טל, שושנה שרירא ואחרות). רק מעטות מהמגזר האזרחי זכו בכל-זאת ללגיטימציה בקרב חבורת דבר הפועלת: כך נחמה פוחצ'בסקי, שעם פטירתה (1934) הקדיש לה כתב-העת סיקור נכבד (פוחצ'בסקי פירסמה בזמנו גם במוסף הספרותי של הפועל הצעיר, שהיה באחריות דבורה בארון), וכן נתפרסם מאמר על ספר שיריה של אלישבע, לכבוד יובלה (1945).³⁸

לסיכום מרחב עיתונאי נשי זה ניתן לומר כי אין ספק שעיתונות הנשים שימשה כלי מאיץ בהכשרת המודעות הפמיניסטית של קוראותיה, הן לגבי תפיסת עצמן והן לגבי עמדתן הפוליטית (בין אם זו העיתונות האזרחית ובין אם זו העיתונות הפועלית). באשר לנשים-היוצרות, אכן הציעה העיתונות הנשית במה לכתביהן השיריים והסיפוריים, אולם לא עודדה ודירבנה די. כפי שהראיתי לעיל, העיתונות הנשית, ובעיקר זו הפועלית, בשל קונצפציות פואטיות משלה, לא מצאה לנכון לטפח כתיבה בלטרסטית כפי שטיפחה כתיבה תיעודית. כמו-כן, המחנאות שחצתה בין הפרסומים הפריודיים (האזרחיים והפועליים) חסמה או עיכבה לא פעם את פרסומן, או את התקבלותן, של סופרות-מתחילות.

(3) ניסיון לנורמליזציה של התרבות העברית

התארגנות נוספת שדירבנה ועודדה נשים לכתוב היתה התביעה לנורמליזציה של התרבות. שהרי עם החזרה לחיים נורמליים של עם וארץ, שהיתה מעיקרה של התורה הציונית, הועלתה ממילא הקביעה שיש לחזור גם לחיים נורמליים של צריכת תרבות ושל ייצור תרבות – ואם בספרות עסקינן, לנורמליזציה של ספרות כרב-מערכת היררכית: קאנונית ולא-קאנונית. ואכן, נורמליזציה של ספרות נבחנת בכך שהיא מספקת לקהל קוראיה לא רק יצירות הנחשבות גבוהות ומתוחכמות, והמשויכות למערכת הקאנונית, אלא גם אלה הנחשבות בינוניות, נמוכות, ואפילו וולגאריות, המשויכות למערכת הלא-קאנונית. כיצד היתה אמורה להיערך בעניין זה הספרות היישובית?

איתמר אבן-זהר, שנדרש רבות לסוגיה זו, תיאר את הספרות העברית

בראשית המאה ה-20 כ"רב-מערכת חסרה"; דהיינו, רב-מערכת שמיקדה עצמה רק בשאפתנות יצירתית אליטיסטית וביעד קוראים אליטיסטי, תוך שהיא מתנערת מכל מערכת לא-קאנונית. שאפתנות זו, קובע אבן-זהר, היא קריטית לגבי מנגנון תסיסתה והתחדשותה של ספרות, משום שגם אם זו הגיעה להישגים יצירתיים נכבדים, נמצא שחסרון של מערכות לא-קאנוניות הולך ופוגע עם הזמן גם בייצור הקאנון עצמו; או כדבריו: "כאשר המערכת הבלתי-קאנונית חסרה לחלוטין, אפשר לראות מעין עקרונות ספרותית"³⁹. במלים אחרות, אבן-זהר, העוקב במחקריו אחר עלייתן וירידתן של מערכות ספרותיות, מתווה חוקיות התפתחותית אשר לפיה הוא מחייב קיומה של יצירה לא-קאנונית לא רק כביטוי לעצמה, אלא כמקור הפְּרָיָה ליצירה קאנונית, שבלעדיו מסתמן איום להידלדלות ולעקרונות.

ואכן, בתקופת היישוב, ובעיקר בשנים הפורמטיביות בין שתי מלחמות עולם (1918–1939), הלכה ונסחפה הקהילה הספרותית לגל של פולמוסים סביב השאלה כיצד לייחד ולאיץ את פניה של הספרות העברית כספרות ארץ-ישראלית. בין הקולות המרכזיים ההגמוניים, שתבעו את המשך המדיניות האליטיסטית, החלו להישמע גם אותן קריאות לנורמליזציה, דהיינו, דעות שקראו לרַבֵּד את הספרות בז'אנרים לא-קאנוניים, כמו ספרות ריגול, ספרות פשע, רומן רומנטי, ואף רומן זעיר הגובל ברומן הפורנוגרפי, וכדומה. זוהר ויעקב שביט, במאמרם "לתולדות סיפור הפשע העברי בארץ-ישראל", מתחקים אחר התפתחותה של ספרות לא-קאנונית זו בשנות השלושים ובשנות הארבעים, תוך שהם מייחסים את "מתן הלגיטימציה" ל"הולדתה" – לזאב ז'בוטינסקי.⁴⁰

ז'בוטינסקי, שביקר בארץ ב-1920, תיכנן להקים בירושלים הוצאת ספרים שמדיניותה תכלול פרסום יצירות קלילות בידוריות, בעברית נגישה וקליטה לבני נוער ולמבוגרים, כשהוא מסביר זאת כצעד לקראת "דמוקרטיזציה של הספרות והתרבות".⁴¹ זו היתה תוכניתו בשנות העשרים, ואילו בשנות השלושים מימש יוזמה זו הסופר אביגדור המאירי, כשייסד הוצאת ספרים פופולרית ששמה "הרומן הזעיר" (כ-700 ספרונים יצאו במתכונת זו בשנות השלושים ובשנות הארבעים, שתורגמו מגרמנית, מהונגרית ומצרפתית), ואילו היתוספו יזמי ספרות אחרים, כמו דויד תדהר ושלמה גלפר (בן ישראל).

יזמים אלה הפנו את היצירות הקלילות ה"מותחות" למבוגרים שידעו עברית וביקשו להתבדר בספרות פופולרית, וביניהם גם נשים. נשים היו גם קהל-יעד סקרני שהתעניין בז'אנר המתקרא "רומן רומנטי", כפי שמתנסחים שם ז' וי' שביט: "התרבותו של הסיפור הלא-קאנוני [...] לא היתה [...] התרבות מעמדית [...] אלא בעיקרה חלוקה [...] לפי המין, הגיל ורמת

ההשכלה [...]. הסיפור הבלשי וסיפור הריגול כונו יותר לבני הנעורים ולבעלי השכלה עממית ומעלה, ואילו הסיפור המלודרמטי והרומנטי כוון בעיקר לנשים".⁴²

ואכן, חלק בלתי-נפרד מהמדיניות המוצהרת לרוב את היצירה הארץ-ישראלית ולעבותה במרכיביה החסרים, היה להיענות ולפרסם רומנים רומנטיים שיועדו כאמור לקהל צרכני של נשים קוראות. במקביל לכך עודדו גם סיפורת נשים, זו הכתובה בידי אשה-סופרת, והאמורה גם היא לרתק פלח שוק זה.⁴³ בין המעודדים היו אותם גורמים הגמוניים מרכזיים, שהיו מעורבים בעשייה הספרותית הקאנונית, אולם גילו פה ושם פתיחות לתמוך גם בסיפורת זו ולקדם אותה. כאן יש לציין כי מחד גיסא, המהלך לנורמליזציה של ספרות ולפלוראליזם רב-מערכתי עורר לא פעם התפרצות חריפה מצד סוכני התרבות הגבוהה (מו"לים, עורכים, מבקרי ספרות⁴⁴), אולם מאידך גיסא הוא גם תרם לריכוכה של סביבה פאנאטית זו, ולגמישות בקרב מי שהיו ליברלים יותר.

בליברליות זו בלטה בעיקר הוצאת הספרים "מצפה", שנחשבה להוצאה מכובדת ואליטיסטית. "מצפה" הוקמה ב-1921, על-ידי יהושע צ'צ'יק, יוסף שרברק ומרדכי ניומן (תחילה תחת השם "תרבות" ומ-1925 בשמה לעיל⁴⁵). במשך השנים פנתה לפרסם ספרי מקור מפרי-עטם של מיטב הסופרים העבריים (נתן ביסטריצקי, יהודה בורלא, דב קמחי, יעקב רבינוביץ, דויד פוגל, ואחרים), ומראשית שנות השלושים החלה אף מדרבנת יוצרים צעירים וביניהם נשים לכתוב את ספרי הביכורים שלהם. יש לייחס צעד מו"לי נועז זה בעיקר לסופר אשר ברש, שהיה אחד העורכים בהוצאה, והוא גם שניווט מדיניות זו. בהקדמה לאנתולוגיה אלמנך מצפה, שערך ב-1930, סקר ברש את יכול השירה והפרוזה, והראה שבחיי היישוב עיכבה השירה את הפרוזה: "עשרים השנה האחרונות בספרותנו עמדו בעיקר במזל השירה [...]. בשנים אלו כבשה לה הפרוזה העברית כמה כיבושים חשובים [אך] לא היה בכוחה לברוא [...] ענף ספרות מלא".⁴⁶ אחת הסיבות הקרדינאליות לעיכוב זה, לפי ברש, היתה שגשוגו של "המפעל התרגומי הגדול" לספרות עולם, שיזמו הוצאות ספרים עבריות בארץ ובחוץ-לארץ. יוצא איפוא שדווקא הרצון הטוב להעשיר את התרבות העברית בתרגום יצירות מופת "כמו האפיל על הפרוזה העברית המקורית". "רק בשתיים-שלוש השנים האחרונות", מוסיף שם ברש, "התחילה נשמעת קריאה כללית לשוב אל הפרוזה המקורית, לא רק מצד הסופרים, הלוחמים בדרך הטבע על קיומם, אלא ובייחוד מצד הקוראים. דווקא אלה התחילו תובעים את הסיפור העברי המקורי. התעורר מעין רגש הכבוד הלאומי". לאור התרחבות זו יוצא ברש לזרז את

הפרוזאיקונים הארץ-ישראלים לצאת "מן ההוויה המסורתית, הצרה והאקסוטיית" ל"תוך ספרה נורמלית, עולמית", ולטעון את הסיפורת העברית הלאומית גם ב"כל האטריוטים של ספרות אנושית כללית" (שם). קריאתו זו הופנתה בין היתר גם לדור הצעיר, כותבים וכותבות כאחד, ולפיכך אין תמה למצוא כבר באלמנך זה סיפור מאת צעירה אלמונית החותמת בפסבדונים בשם "אלה ר." (רבקה אלפר).⁴⁷ ראויה לציון היא העובדה שסיפור זה מופיע בצד שיריהם של יוצרים קאנוניים כמו שאול טשרניחובסקי, יעקב פיכמן, יעקב שטיינברג ואברהם בן יצחק, ובין סיפוריהם של סופרים בולטים כמו דויד פוגל, יהודה בורלא ויעקב רבינוביץ. ברש המשיך להיות נאמן ל"מניפסט" זה גם להבא, תוך שהוא מפרסם מיצירותיהן של צעירות-כותבות, וזוכה לא פעם למחמאות, אולם גם לנזיפות. כך קרה עם פרסום ספרה של שושנה שבבו (מריה, 1932), שעורר עליו את חמתו של הסופר יהודה בורלא. בורלא האשים את ברש לא רק במתן לגיטימציה לכתיבה "בולווארית" (כמו זו של שבבו), אלא אף טען שגנבה ממנו את הסיפור.⁴⁸ לא כן עם פרסום ספרה של שרה גלוזמן. כאן דווקא קיבל מפעלו של ברש חיזוק ואישור. בספרה בן המוזג (1971) מספרת שרה גלוזמן ב"סוף דבר" כיצד העזה ובאה עם כתב-ידה הראשון לח"נ ביאליק כדי שיחווה את דעתו. זה עיין בצרור הניירות ומיהר לשלוח אותה עם מכתב המלצה לאשר ברש.⁴⁹

בהוצאת "מצפה" ראו אור גם ספריהן של רבקה אלפר, פרפורי מהפכה (1930); בתיה כהנא, עלבונות (1936); מרים טל, מזייפי החיים (1937); מרים ברנשטיין כהן, מפיסטו (1938), ועוד.

במזייפי החיים כדאי לשים לב ל"פתיחה", שהיתה לנוהג באותה תקופה בספרים רבים. בפתיחה זו פונה המקדים (שאינו הסופר או הסופרת) אל קהל הקוראים ומציג את הספר ואת מחברו במעין קדם-רצנזיה, שיש בה כדי לעורר ציפייה ועניין. את הפתיחה לספרה של מרים טל כתב הסופר, המשורר והמתרגם אביגדור המאירי, אולם בניגוד לנוהג המקובל אין הוא חושף בפתיחתו את זהותה של המחברת הלא-מוכרת, ואף אינו מכביר מלים על תוכני היצירה. בסקיצה מהירה משרטט המאירי את הציפיות מרומן ביכורים ואת חדות הגילוי עם כל יוצר חדש, ולא-כל-שכן – יוצרת חדשה. וכך הוא כותב שם: "שם חדש. מחבר חדש. הופעת כוח יוצר עברי חדש יש בו משום גירוי נעים וחריף. כל שהשתתף במלחמה, יודע את הטעם שבבשורה בחפירות: 'כוחות חדשים הגיעו!' או 'פלוגה חדשה באה!' ואפילו רק 'אדם חדש!'". ובהמשך: "רומן זה [...] הוא קודם-כל יצירה – מבלי לחטט בו את שייכותו לסוג או אסכולה על-פי צורתו. יצירה – יען כי סגול⁵⁰ הוא בשלוש

התכונות, שלא כל יצירה ראשונה יכולה להתהדר בהן: אמיתי הוא, גלוי-לב הוא וטרגי הוא. הנוסף לזה, שנפש אשה באה בו לידי גילוי? – טיולי הארוכים עם רחל ז"ל העמידו אותי משך שנים גם על חשיבות מיוחדת ועברית זו".⁵¹

חברות פורה כזו, בין סופר-פטרון לצעירה-סופרת, חוזרת על עצמה בעיקר בקרב כותבות מהמגזר האזרחי. דומה כי הסתגרותו של המחנה הפועלי בפניהן עוררה פה ושם את יוזמתו של יחיד בר-סמכא (סופר, עורך או מו"ל) לקחת תחת חסותו פרח-סופרת ולדאוג לפרסומה ולקידומה. עם זאת, יוזמה זו לא חייבה, ואף לא גרפה, את יתר קהילת הסופרים והמבקרים לקראה ולקבלה. על כך מעידים דבריו של המאירי ב"פתיחה" לעיל: "ראשית ההגבה (התגובה, י"ב) לעופר הנולד אינה הבדיקה במיקרוסקופ וההכרזה הפומבית על חסרונותיו, כי אם התפרצות השמחה מעומק הלב. והרומן הזה מראה בגרות ספרותית הגונה מאוד. [לכן] מי שכתב את הרומן הזה, אסור לו להיבהל מן הביקורת, ובייחוד לא – אם היא זעומה".⁵²

ואכן, חוסר-העניין שהפגינה ההגמוניה הספרותית-הגברית כלפי יצירת נשים שלא היתה בהמלצתה בא לידי ביטוי במיעוט הביקורות בכתבי-העת, ובהופעתן המזדמנת של היצירות בכל אותן אנתולוגיות ומקראות שיצאו לאור בשנים אלה. למשל, ב-1938 ראה אור בירושלים קובץ סיפורים ששמו מבחר הסיפור הארץ-ישראלי, בעריכת רפאל פטאי וצבי וולמוט. עורכים אלה ביקשו להביא חתך ספרותי מהיצירה העברית שהלכה ונתחברה במשך 57 שנות התיישבות, ובעיקר זו שיש בה כדי לבטא את הרוח הארץ-ישראלית החדשה המפעמת כאן. הם הפקידו את החיבור המקדים לקובץ זה בידי האמונות של פרופסור יוסף קלוזנר.

אין ספק, שקלוזנר – שהיה מחוקריה המובילים של הספרות העברית דאז, ומכותבי ההיסטוריוגרפיה שלה בעת החדשה – סייע לשני העורכים לאתר ולברור יצירות נבחרות אלה, שעליהן הוא מבסס את מסקנותיו התמאטיות והפואטיות בחיבור הפתיחה שלו לקובץ: "האומה העתיקה בהתחדשותה (במקום מבוא)".⁵³ והנה כאשר בא קלוזנר להציג את מכלול המחברים המשתתפים במבחר, הוא מעיר: "כשלושים סופרים (וביניהם לצערנו רק שתי סופרות) נתכנסו לתוך הקובץ הנוכחי".⁵⁴ מדוע "לצערנו רק שתי סופרות" (דבורה בארון ובתיה כהנא)? האם לא הכיר קלוזנר כותבות נוספות? האם למיטב ידיעתו המקצועית כל סיפורת הנשים הסתכמה אז בשתיים אלה? הלוא מבט חטוף אל עבר מדף הספרים הנשי בשנות השלושים מורה על שורה נכבדה של כתבים שראו אור הן בקובצי סיפורים וברומנים⁵⁵ והן בכתבי-עת ובמוספים ספרותיים; ופרט לרומנים שהוזכרו

לעיל (כמו אלה של ברנשטיין כהן, מרים טל, רבקה אלפר, ושושנה שבכו), ראו אור גם קובצי סיפורים של אלישבע ביחובסקי, מקרה טפל (1929) ושל נחמה פוחצ'בסקי, בכפר ובעבודה (1930), הנובלה על סף המוות (1932) לשרה גלוזמן, לשנתיים (רומן בלי אהבה) (1930) ובדרכי ניכר (1938) לרחל אמרי פייגנברג, וגימנזיסטית ועוד סיפורים (1938) לשולמית קלוגאי. לאור כל זאת נשאלת השאלה, האם בכלל הכיר קלויזנר יצירות אלה של נשים?

לא כן נהגו קלויזנר והעורכים לגבי השתתפותם של סופרים-גברים בקובץ זה: שהרי בין היוצרים הידועים והנחשבים (כמו א"ז רבינוביץ, י"ח ברנר, ג' שופמן, א"א קבק), נבחרו ואושרו על-ידי העורכים (וממילא גם על-ידי קלויזנר) כותבים מתחילים כמו שרגא קדרי או ארי אבן זהב, וכן מי שכתבתם פופולרית, כמו משה סטבסקי (סיפורי בעלי-חיים) או פנחס בר אדון (אפיזודות מהווי הבדווים). יוצא איפוא שבעוד העורכים, וביניהם קלויזנר, היו קשובים ודרוכים לנביטתה של כל יצירה ארץ-ישראלית פרי-עטו של סופר-גבר ותיק או חדש, הם התעלמו מיצירותיהן של נשים או נאטמו בפניהן.

ובאשר לשתי הסופרות שנבחרו כאן, היו אלה, כאמור, דבורה בארון ובתיה כהנא. על-פי נימוקיו של קלויזנר מתייחדת יצירתה של דבורה בארון בכך ש"הציבה תמונה אמנותית מגובשת לעיירתה האהובה", שבה "הגבולות בין קודש לחול מטושטשות" ו"הכל מתמזג להרמוניה שלמה ואחידה בתוך דממת הטבע" (שם). כלומר, קלויזנר מוצא את שבחה של בארון דווקא בקונפורמיות שלה לנרטיב הנוסטלגי הרומנטי של העיירה היהודית. אומנם הסיפור הנבחר ("הטורקים") מספר על העיירה הליטאית רק כחוליה ראשונה בשרשרת של פרקים ביוגרפיים, העומדים בסימנו של "הטורקי", אולם קלויזנר אינו מתעכב על הפרקים הבאים כמו העלייה לארץ או הגירוש מהארץ בתקופת מלחמת העולם הראשונה. תחת זאת הוא מעריך סיפור זה כאילו חזות הכל היא העיירה. זאת ועוד. אומנם האסתטיזציה היצירתית נוסח בארון זוכה ממנו להתפעלות רבתי, אך קולה הנשי הייחודי, המייצר במובהקותו הפואטית המגדרית אסתטיזציה זו, לא מובא כלל לשיפוט ולדין.

קריטריונים דומים ננקטים בהערכת סיפורה הנבחר של בתיה כהנא ("הקתרוס"). קלויזנר קושר כתרים לכתיבתה של זו, בהציגו את עיסוקה הדומיננטי בדיוקן הגיבור כאמן, ובהציגו את "הסתירה בין חיי המציאות לבין החזון", כאשר "פעמים דמיון היוצר משתלט על המציאות, אך פעמים משתקים חיי היום-יום בתוכנם התוסס והחילוני את הכיסופים לחיי האמן". כלומר, גם כאן מציין קלויזנר את הישגה של אשה-סופרת בקונפורמיות

הנרטיבית שלה למודל של סיפור חניכת-האמן ולסיפורי ההתנגשות בין החיים לאמנות. מאידך גיסא, שלא כמו אצל בארון, נפתח קלויזנר אל הפנומן הנשי היצירתי כשהוא מאפיין את סיפוריה של כהנא ב"נימה של אינטימיות נשית המשווה להם חן מיוחד".⁵⁶ במלים אחרות, גם אם אבחנו של קלויזנר לגבי יצירתה של בתיה כהנא כסופרת-אשה לוקה בסטריאוטיפיזציה המקובלת ("אשה" תמיד מתחברת עם "אינטימיות" ועם "חן מיוחד"), מופיעה כאן בכל-זאת הכרה ראשונה בכתיבת אשה ובמסמניה בשפה, בהלכי-רוח ובסגנון.

על-מנת לנמק את בחירת העורכים יש לציין כי דבורה בארון היתה פיגורה מוכרת בחיים הספרותיים כאן (עלתה לארץ ב-1911), הן בשל פעילותה כעורכת מדור הספרות בהפועל הצעיר ([1911-1914], [1919-1923]) והן בזכות יצירתה הייחודית, לרבות תרגומיה. לעומתה, בתיה כהנא, מייצגת את תופעת הסופרת בת-החסות. שהרי חרף קובצי הסיפורים והנובלות שפירסמה כהנא מתחילת שנות העשרים, וחרף פרסום הרומן שלה בפרוח עץ ההדר בהמשכים בעיתון הארץ (1929, בעריכת אברהם שלונסקי), לא פרצה כהנא לידיעתו הרחבה של הציבור. עם זאת עמדה בקשר מכתבים עם עורכים וסופרים, ששניים מהם שימשו לה פטרונים: מנחם ריבולוב עורך הדואר בניו-יורק, ויוסף קלויזנר עצמו (כהנא היתה שולחת אליו את כתבי-ידה לקבל את חוות-דעתו). אין ספק שבשל ההיכרות ביניהם שיבץ קלויזנר את כהנא בקובץ, ועם כל "צערו" על הייצוג הנשי הדל בו, דומה כי לא טרח לחפש מועמדות ראויות נוספות.⁵⁷

דוגמה נוספת לקשר עורך/סופרת, היא זו של שושנה שרירא. שרירא, שגדלה והתחנכה בתל-אביב, מצאה את פרנסתה בכתיבה עיתונאית בהבוקר (עיתון ימני-מתון שהיה נושא דברה של מפלגת "הציונים הכלליים"). שרירא, שלא רצתה להזדהות פוליטית בכתיבתה הספרותית, פנתה לגיליונות, כתב-עת ספרותי שערך המשורר יצחק למדן. למדן היה מזוהה עם ארץ-ישראל העובדת, אולם בניגוד לנציגיהם של זרמי השמאל האוונגרדיסטיים האוניברסליסטיים (כמו אברהם שלונסקי, יצחק נורמן, מנשה לויין ואחרים), ניווט את המדיניות הפואטית של גיליונות לתמאטיקה ארץ-ישראלית מקומית ולקונצפציה ציונית התיישבותית. ואכן, כאן מצאה שרירא את מקומה ואת פטרונה, כפי שלימים סיפרה: "סיפורי נתפרסמו בגיליונות ולא בהבוקר, כי עיתון זה היה בעיקר פוליטי [...] יצחק למדן פירסם את סיפורי הראשונים [...] עוד בשנות לימודי בלונדון בשנים 1936-1938, שנשלחו אליו בדואר. הוא היה עורכי ומדריכי, ולא העליתי כלל על דעתי לפרסם סיפור בבמה אחרת".⁵⁸ כלומר, גם אם היתה לה אפשרות לפרסם את יצירתה בכמות

נוספות ולעשות לה שם בציבורים רחבים יותר, נשארה הסופרת הצעירה נאמנה לפטרונה העורך ולכתב-העת. לסיכום מאבקה של האשה-הסופרת בקהילה הספרותית הארץ-ישראלית האדישה והמתעלמת, נאמר, כי האקלים התרבותי של בניית עם וארץ, שהפיח הלכי-רוח של מהפכנות והתחדשות ביישוב ככלל, הוא שבדיעבד סייע להתפתחות סיפורת הנשים בתקופה זו והאיץ אותה. כך הלך-הרוח המהפכני הסופרוז'יסטי, שתבע לאשה מקום שווה וצודק בהקמת חברה יהודית חדשה ונאורה, וממילא דרש גם לה מקום כאשה-יוצרת; וכך הלך-הרוח התרבותי העברי, שבתוך התחדשות העם והארץ ריענן את השורות לקראת נורמליזציה של ספרות טבעית, פלוראליסטית, אלטרנטיבית, וממילא איפשר גם את יצירתה של האשה.

ד

גרשון שקד, בסכמו את הסיפורת הארץ-ישראלית בין שתי מלחמות עולם בעבודתו ההיסטוריוגרפית המקיפה (הסיפורת העברית 1880-1980), כתב: "ספרות זו לא היתה [...] ראשונית בצורתה או מקורית בתכניה", ולפיכך גם "מבקרי הדור לא ניסו" להפכה "לספרות קאנונית". מאידך גיסא, "למרות שלא נתקבלה ולא נתקדשה, היתה לחם חוקם של המתיישבים והחלוצים, ושל אלה שהעריצום בתפוצה"; "היתה זו ספרות [...] של כל ימות השנה"⁵⁹. כלומר, בניגוד ל"חגיגות" של הספרות העברית בגולה, שרק מיעוט משכילי ידע "להתבשם" ממנה, הופכת "ספרות המולדת"⁶⁰ לספרות הרבים; עיסוקה ב"מצאי החברתי"⁶¹ ובחומרים של הכאן והעכשיו הפך אותה ליותר ויותר אטרקטיבית. יש להדגיש כי חרף אטרקטיביות זו לא פחתה התביעה ליצירה גבוהה, והעדפתה התרבותית היתה ונותרה חד-משמעית. אדרבה, היא אף הגבירה חייליה ביצירות קאנוניות מופתיות שהעשירו והאדירו את הספרות העברית החדשה (ראו, ש"י עגנון, ח' הזו ואחרים); אולם בד בבד, גם סיפורת זו של "לחם חוק" ו"של כל ימות השנה" ביססה לה מעמד מועדף ופופולרי. עדיפות זו הושגה, כאמור, הן בשל התכנים הארץ-ישראליים המוכרים שגדשו סיפורת זו, והן בשל הטכניקות הז'אנריות שנעו בין "אינטריגה", "אידיאולוגיה" ו"דוקומנטציה"⁶². דומה כי הקוראים העבריים, בשנים פורמאטיביות אלה של עם וארץ, חיפשו לקרוא שוב ושוב על עצמם, על חיי היום-יום שלהם (במושב, בקיבוץ, במושבה ובעיר), על הלבטים והבעיות, הסכנות וההצלחות. שהרי באין ממשל מרכזי ומדריך, ובאין מערכות חינוך

ומערכות תקשורתיות מאחדות ומגבשות, מילאה סיפורת ארץ-ישראלית זו את הפונקציה האמורה. היא-היא שאישרה בפניהם את הקודים הלאומיים המשותפים, והיא-היא ששיננה באוזניהם את האתוס החלוצי הנדרש: בין אם במודלים ייצוגיים של "עברי חדש", ובין אם באתוסים מכוננים של התיישבות ("אמא אדמה", "עלה נעלה") וגבורה ("טוב למות בעד ארצנו", "לכבוש את ראש ההר גם אם קבר במורד"). לא בכדי מסכם שקד ואומר:

"אין ספק שזו ספרות שיש לה חשיבות רבה בעיצוב התודעה העצמית של היישוב"; שהרי "כאילו התבונן היישוב בעצמו, יותר בהתאם לברירותיה של הספרות הזו (צייר לעצמו את גיבוריו על-פי האיקונין בספרות), מאשר בהתאם לדרכי ההתבוננות שצמחו מן המציאות עצמה".⁶³

ואכן הביקוש לסיפורת זו הלך וגבר, ועמו באה גדילה עצומה בשוק הספרים: גדילה במספר חנויות הספרים וגדילה במספר הספריות הציבוריות והפרטיות בערים ובמושבות (לרבות חדר-קריאה).⁶⁴ גם בתנאים סוציאקונומיים מדולדלים, של אוכלוסייה המוצאת את פרנסותיה על הרוב בעבודת-כפיים קשה (בבנייה, בחרושת ובחקלאות) וברמת שכר אלמנטרית, צריכת הספרים, בין אם בהשאלה ובין אם בקנייה בכסף מלא, רק גדלה. לא בכדי מעיר שקד כי "ההקף הגדול של ספרות זו (כשהיישוב עדיין בחיתוליו) מלמד שזו אכן הציעה משהו שנתבקשה למלא".⁶⁵

בעקבות קביעותיו של שקד ניתן להגיע למסקנות דומות גם באשר לסיפורת הנשים שנתחברה באותן שנים. אין ספק שגם סיפורת הנשים "הציעה משהו שנתבקשה למלא", "משהו" חיוני ונחוץ ששימש מענה בעיקר לצרכיה של האשה. שהרי גם הקוראת-האשה ביקשה להתבונן בעצמה באמצעות סיפורת משלה. גם היא ביקשה סיפורת שתשמש לה כפה ותדובב את אילמותה: אילמות של אי-ידע וזרות בארץ החדשה, אילמות של מבוכה ושל ספק בכל המתרחש, וממילא, אילמות של מצוקותיה כאשה הן ברמה החומרית והן ברמה הנפשית. לפיכך ניתן לומר ששיגה ושיחה של הקוראת עם סיפורת זו ועם גיבורותיה הנשים (על חייהן, יחסיהן, התלבטויותיהן ותובנותיהן) העניק לה לא רק תחושה של מעורבות והזדהות עם גורלן הדומה, אלא גם תמיכה והכוונה מניסיון. יתרה מזו, התבוננותה של הקוראת, ולו גם באמצעות גיבורות פיקטיביות אלה, סייעה לה לא רק למקם את עצמה בסביבה החדשה, אלא גם להתוודע אל כל אותו מגוון טיפולוגי של נשים ממגזרים שונים ומתפוצות שונות, לרבות אותו דיוקן של ארץ-ישראלית חדשה, שסיפורת הנשים ניסתה לכונן. כך יכלה הקוראת ללמוד על-פי סיפורת זו – תודעה לאומית נשית מהי, ולסגל לעצמה חתירה

לעצמאות ולייחודיות משלה. למותר לציין כי סיפורת זו סיפקה גם פרקים ראשונים בתרבות הנשים המתגבשת כאן, על המיתוסים והאתוסים שלה.⁶⁶ אם "ספרות המולדת" סייעה, לפי שקד, בייצור תודעה קבוצתית לאומית, בהמשגת מודלים, סטריאוטיפים ומסרים, הרי שגם ספרות הנשים עשתה זאת באמצעות "ספרות מולדת" משלה. במלים אחרות, התוודעותה של האשה-הקוראת אל סיפורת הנשים היישובית היא התוודעות אל יחד משלה, אל קבוצת ייחוס והשתייכות, וממילא אל ייצור תודעה קבוצתית קהילתית. קריאה זו לא רק הפגישה אותה עם זהויותיה, אלא חיזקה אותה לדעת שהיא אינה לבד, וגם אם היא דחוייה ולא-מובנת, היא שייכת בכל-זאת לכלל בעל ייחוד משלו.

עם זאת, כשמעיינים בספרו של שקד, ומבקשים ללמוד על קהילת הסופרות-הנשים דאז, כמעט שאין למצוא כל מידע עליהן. בעבודה היסטוריוגרפית חדשנית זו, שהיתה אמורה להיות המקיפה והמעודכת ביותר בחקר תולדות הסיפורת בארץ, הדיון באשה-הסופרת בתקופת היישוב מבוזר ומקרי. שקד ממפה את קהילת הסופרים-הגברים על כל פרטיה, תוך שהוא מקפיד לעסוק בכל יוצר ולו השולי ביותר (ראו, א' פולאק, מ' טמקין, א' כהן-מזרחי ואחרים), אולם דומה שהוא נוקט מדיניות של דילוג, בירור והתעלמות כלפי סופרות-נשים. בדיקה בחיבור היסטוריוגרפי זה מעלה ששקד עוסק בדיוניו אלה, בהרחבה יחסית, אך ורק בארבע יוצרות: נחמה פוחצ'בסקי, במסגרת סופרי העלייה הראשונה (כרך ב', בארץ ובתפוצה); דבורה בארון, המתמיינת תחת הכותרת של סופרים "מן המרתף" (כרך א', בגולה); וכן אלישבע ביחובסקי ולאה גולדברג, המוצגות בתת-פרק על משוררים שכותבים סיפורת (כרך ג', המודרנה בין שתי מלחמות עולם). בדיקה דקדקנית יותר בכרך בארץ ובתפוצה מעלה עוד כהנה וכהנה שמות של סופרות-נשים, אך אלו מוצנעים ברשימות שמיות צפופות, שעניינן סופרים המשתתפים בכתב-עת זה או אחר (שושנה שרירא), או סופרים שעלו בעלייה מסוימת (בתיה כהנא, שרה גלזמן). פירור מידע אחר בכרך זה ניתן למצוא בדיון על הרומן הטרוויאלי, שבו מופיע סיכום מינימליסטי על-אודות שני הרומנים של שושנה שבבו. כלומר, שקד, בשנות השמונים, בדומה לקלויזנר בסוף שנות השלושים, ממגדר את היצירה הספרותית מדעת או שלא-מדעת, וללא כל הנמקה גלויה ושיטתית פונה לעסוק רק בזו הגברית.

מרחיק לכת בהפתעתו הוא החיבור ההיסטוריוגרפי שמציעה לילי רתוק. שקד מכיר חלקית בקיומה של פרוזה נשית בתקופת היישוב, ואילו רתוק מכחישה אותה לגמרי. ב"אחרית הדבר" לאנתולוגיה שבעריכתה, הקול

האחר (1994), היא סוקרת את תולדותיה של פרוזה זו, תוך שהיא מסכמת אותה כתופעה היסטורית חריגה. וכך היא כותבת שם: "הספרות העברית מתייחדת בין ספרויות העולם בכך שסיפורת הנשים שלה 'נולדה' פעמיים, ובין שתי הלידות מפרידות למעלה מחמישים שנה. פרסום סיפורה הראשון של דבורה בארון, הסופרת החשובה הראשונה בספרות העברית, בשנת 1902, מסמן את הלידה הראשונה. ואילו התקבלותה הספרותית של עמליה כהנא כרמון כסופרת מרכזית לצד בני דורה הספרותי [...] את הלידה השנייה [סיפורה הראשון של כהנא כרמון ראה אור ב-1956, י"ב]."⁶⁷

נראה איפוא שעל-פי תמונת המצב ההיסטוריוגרפית בגרסת רתוק לא נתחברה כלל סיפורת נשים בתקופת היישוב ובראשית המדינה (ליתר דיוק בין השנים 1902 לבין 1956). נשים בחרו לבטא את עצמן אך ורק בשירה, ואילו בפרוזה – איפקו עצמן עד אלם ממש.⁶⁸ תופעה זו, של שתיקת הנשים כפרוזאיקוניות, ודווקא בתקופה סוערת ותוססת זו של חמישים שנות עיצובה של "מדינה בדרך", מציעה קונצפציה היסטוריוגרפית שגויה – קונצפציה שקורעת את סיפורת הנשים לשני צדדים של חלל עצום וריק (דבורה בארון בצדו האחד ועמליה כהנא כרמון – באחר⁶⁹); קונצפציה שמוחקת את רצף סיפורת הנשים כך שהיא נאלצת "להמציא את עצמה" פעמיים; קונצפציה שמפנה את התפתחות הסיפורת הארץ-ישראלית לערוץ בלעדי אחד – ערוץ היצירה הגברית.

רתוק אף היא חשה לא בנוח עם קביעה נחרצת זו, ובהמשך דבריה היא בכל-זאת מעלה אי-אלו ספקות, למשל: "כיצד זה שמספר הסופרות היה קטן כל-כך?" או "מדוע כמעט שלא היו סופרות בתחום הסיפורת בין דבורה בארון לעמליה כהנא כרמון?" ובעיקר: "מדוע נאלצה סיפורת הנשים העברית להיוולד פעמיים?"⁷⁰

תשובותיה הן התשובות המקובלות. מיעוטן של סופרות-נשים הוא פועל-יוצא מיחסה המתנשא של האוטוריטה הספרותית-הגברית השולטת, שסירבה להכיר בהן כעמיתות שוות-ערך, ומכאן התבטלותן והצטמצמותן. יתרה מזו, אוטוריטה גברית זו אף הוליקה אותן שולל בדו-פרצופיותה, תוך שהיא מקרבת ודוחה אותן בעת ובעונה אחת, או כפי שרתוק מנסחת זאת: "הממסד הספרותי [...] אכן רצה לקלוט אל תוכו נשים, אך הפתיחות היתה כלפי הסופרת, ללא נכונות אמיתית לקבל את יצירתה. כלומר, הסמאות היפות השלו נשים [...] להאמין שעליהן ליצור, וכי סיפוריהן יתקבלו ברצון, אך המציאות היתה שונה לחלוטין. הסופרים התענגו על עצם קיומה של סופרת במעגל החברתי שלהם; דמותה נתנה להם הזדמנות לתרגל כמה גינונים: אולם מעולם לא ראו בה בת-חרות ראויה, ולסיפוריה הועידו מקום נפרד

בשולי העשייה הספרותית".⁷¹

תשובות אלה יש בהן כדי להטעות את הקריאה במפת תולדותיה של סיפורת הנשים (1902–1956) על גלגוליה, הסתעפויותיה ומסורותיה. סיפורת זו, שהחלה להיכתב כבר בעצם החזרה לארץ-ישראל ועם תחיית ההתיישבות בה (נולדה עם פרסומיהן הראשונים של נחמה פוחצ'בסקי וחמדה בן יהודה, בשנות התשעים של המאה ה-19⁷²), סיפורת זו לא פסקה, כי אם הרחיבה את שורותיה תוך שהיא עונה על צרכיו של הקורא היישובי, ובראש ובראשונה על אלה של הקוראת היישובית. סיפורת הנשים לא זו בלבד שלא נולדה פעמיים, אלא התעקשה להמשיך ולייצר את עצמה ברציפות ובהתמדה, גם אם האוטוריטה הספרותית-הגברית שיחקה עימה משחק דו-פרצופי של דחייה וקרבה. במרחב הנשי הלאומי חזרה וסיפרה הסופרת היישובית, בעקביות, את סיפורה הפרטי והציבורי, תוך שהיא מעמידה קשת של קולות לדעותיה, לרשמיה ולגעגועיה. ייתכן כי אווירה מעודדת יותר של "סף ציפיות" ו"התקבלות", היתה מניבה וסוחפת כותבות נוספות בפוטנציה, אולם גם כך לא נוצר חלל של אלם וריק.

דומה כי היתה זו מעידה של קהילת החוקרים והמבקרים, אז ועכשיו, שנתפסה לאותה קונצפציה שֶׁשׁוֹאֵלְטֵר (Elaine Showalter) מכנה בעקבות גרוס (John Gross): "משקעיה של המסורתיות הגדולה" (Residual Great Traditionalism).⁷³ מושג זה מציין את הנטייה במחקר לצמצם את רב-המערכת הספרותית הענפה של דור לחבורה קטנה של יוצרים קאנוניים, הנתפסים כסופרי הליבה של המסורת הספרותית. על חבורה זו של קאנון בונה המחקר את המסקנות התיאורטיות שלו, וממחזר אותן שוב ושוב כאילו לא היו יוצרים אחרים במערכת, וכאילו הקאנון הוא-הוא הייצוג הבלעדי לה ולתקופתה.

האם קונצפציה זו הכשילה את רתוק, או שמא מצביע פֶּשֶׁל זה על קבלתה את מוסכמות המחקר הספרותי הגברי כסמכות בלעדית וללא עוררין, מה שֶׁסְפֵאקס (Patricia Meyer Spacks) מכנה "ביקורת פמיניסטית אנדרוצנטרית"?⁷⁴ שוֹאֵלְטֵר, לעומתה, מערערת על מתודה זו מכל וכל. בספרה *A Literature of Their Own* (1977), שבו היא עוסקת בחקר סיפורת הנשים באנגליה בעת החדשה, היא מצביעה על ליקוייה אחת-לאחת: "ההתמקדות של הביקורת בסופרות המעטות המאושרות (ג'יין אוסטין, האחיות ברונטה, ג'ורג' אליוט, וירג'יניה וולף, י"ב), התעלמה מאלה הלא-גדולות, והשאירה אותן מחוץ לאנתולוגיות, להיסטוריות, לספרי לימוד ולספרי תיאוריות. אובדן קשר-עין עם נובליסטיות משניות אלה, שהיו חוליות בשרשרת וקישרו דור אחד למשנהו, השאיר אותנו ללא הבנה ברורה

של רצף הכתיבה הנשית, וללא כל מידע אמין על-אודות היחסים בין תולדות חייהן של הסופרות לבין השינויים שחלו אז במעמדן החברתי, הכלכלי והמשפטי של נשים".⁷⁵ לדבריה, השכחת כל אותו מאגר טקסטואלי מגוון ותוסס של סופרות משניות שפעלו וכתבו באנגליה (באמצע המאה ה-19 ובמחצית הראשונה של המאה ה-20) פוגעת לא רק במעקב אחר התפתחות סיפורת הנשים מדור לדור בהקשריה הסביבתיים, אלא בהבנתה האלמנטרית של אותה דינמיקה של המשכיות. לפיכך, על-פי שוואלטר, יש לבלוש ולחפור ב"יבשת אבודה" זו של סיפורת, ו"כמו את האטלנטיס" – להעלותה ולהחזירה מחדש אל התודעה הציבורית ואל הזיכרון התרבותי הקולקטיבי.

ה

בקובץ הסיפורים שאני אדמה ואדם ביקשתי להעלות משהו מאותו "אטלנטיס" שהיה בעבורנו בבחינת "יבשת אבודה" במשך למעלה מחמישים שנה. בשחזורה של "יבשת" זו ביקשתי להציע תמונת פסיפס של מציאויות נשים בתקופת היישוב, כפי שהנשים עצמן בחרו והשכילו לספר אותן, על מרב ייצוגיהן, חוויותיהן, התנסויותיהן ותובנותיהן. מציאויות אלה של נשים הכתיבו ממילא מספר קריטריונים בבחירת היצירות לקובץ זה:

(א) הקריטריון הראשון הוא בחירת סיפורים המנהלים שיג ושיח עם ההיסטוריה היהודית והארץ-ישראלית מסוף המאה ה-19 ומהמחצית הראשונה של המאה ה-20. לפיכך ניתן למצוא כאן סיפורי מושבה מעצם העלייה הראשונה ("בבדידות" לנ' פוחצ'בסקי) ועד מגוון סיפורים שעניינם המציאות של תחילת מלחמת השחרור. אלה סיפורים שחושפים בקצותיהם מצבים שהשתיקה יפה להם: פעילויות נשים במחתרת ("החיצים ממך והלאה" לב' כהנא), הממשל הבריטי כמקור פרנסה קל לנערות יהודיות ("לב נבוכ" לש' שרירא) והדי הזוועה הראשונים של השואה ("ביקור של חובה" לל' גולדברג).

שיג ושיח היסטורי אחר, שמעסיק רבות את הכתיבה הנשית כאן, מתנהל עם מלחמת העולם הראשונה, וממילא עם מהפכת אוקטובר (1917), עם הפוגרומים האכזריים ביהודי אוקראינה שהתבצעו על-ידי צבא פּוּטְלִינְרָה (1919–1920), ועם המלחמה בארץ: התעללות הצבא הטורקי ביישוב הדל באמצעים של גירוש, עינויים, רעב ומחלות; והתמוטטות האימפריה העות'מנית.

יש לזכור כי מלחמת העולם הראשונה מציינת תקופה קריטית בעיקר בחייה של סופרת הדור השני: אלה הן שנות התבגרותה והבשלתה

האינטלקטואלית, הרומנטית והסקסואלית, שנים שבהן עוצבה כאשה וכיוצרת. כיצד התמודדה ושרדה בשנים אלה אשה-צעירה זו המגלה את עצמה בעולם מתפורר מערכיו? כיצד היא מזהה את נשיותה במערכות יחסים של בני-אדם המאבדים צלם-אנוש? וכיצד היא אוספת את עולמה ומכוננת אותו בכאוס זה בשעה שעליה לייצב את עמדותיה והשקפותיה, לרבות אלה הציוניות והסופרוז'יסטיות? ואכן, לא בכדי חומרים תקופתיים אלה מזינים את כתביהן של סופרות אלה, ומהם הובאו כאן פרקי רומן של ר' אלפר ("פזרי לי סוניה את שערותי", "מסע ועוד אחד") ושל מ' ברנשטיין כהן ("מפיסטו"); וכן מסיפוריהן הקצרים של א' ראב ("ימים ירוקים") ושל ש' קלוגאי ("נשכחות").

גם בתקופה שלאחר מכן, בין שתי מלחמות עולם (1918–1939), נחשפת בסיפורים שבקובץ המציאות הנשית המקבילה באירופה ובארץ, והיא מיוצגת בעלילות חיים שעניינן: פועלות בתל-אביב ("על סף המוות" לש' גלוזמן); חלוצות-סוללות בכביש חיפה-נווה-שאנן ("לעת אוהלים" לא' תלמי-לויין); אסירות אוקראיניות ויהודיות בכלא סובייטי ("חומות הברזל" לש' גלוזמן); נזירות ערביות במנזר כרמליטי בחיפה ("מריה" לש' שבבו); מורות בגימנסיה הרצליה ("חורייה" ל' הררי); ומשוררות רוסיות ויהודיות במוסקבה ("הרומנטיקון האחרון" לא' ביחובסקי).

(ב) הקריטריון השני הוא בחירת סיפורים שבמרכז צומתיהם מתייצבת אשה הנחשפת אל מול עימותים, מערכות יחסים, ומצבים נשיים, שאין היא רק מציגה ומתארת, אלא בוחנת אותם, מהרהרת בהם, ומעלה בביקורתיות את השגותיה על-אודותיהם. זוהי על הרוב אשה צעירה, שהדינמיקה של ההגירה, ריתמוס הנדודים והחיפושים בדרך ליעד החלוצי של "לבנות ולהיבנות", פירקו אותה מהמבנים המשפחתיים-המסורתיים אל צירופים חברתיים של יחד חדש ותוסס (קבוצה, גדוד עבודה, קומונה עירונית וכדומה), בד בבד עם בדידות, ספקנות ותהייה. למותר לציין כי התפרקות זו ממשפחה מרבה להכתיב מערכות יחסים בין יחידים מזדמנים. לפיכך הובאו כאן גם עלילות של נשים המתרחשות על הרוב בארץ המוצא, נשים הנחשפות לא רק לקשרים בדרגה ראשונה (אב-בת/אם-בת), אלא אף להסתעפויות מורחבות יותר של קשרי-שארם ("פזרי לי סוניה את שערותי" לר' אלפר, "נעורים" ל' מנש, "חומות הברזל" לש' גלוזמן). ובאשר להוויה הארץ-ישראלית החדשה: כאן, כמצופה מחברה צעירה כל-כך של נשים וגברים – הסיפור בינו-לבינה הוא הדומיננטי: גישושים רומנטיים על אכזבותיהם ועל ציפיותיהם ("בקתה בפרדס" לא' ראב, "לעת אוהלים" לא' תלמי-לויין), אהבות אסורות ("חורף בצפת" לש' שבבו, "החיצים ממך

והלאה" לב' כהנא), והתמודדויות עם זוגיות טרייה או עם הורות חסרת-ניסיון ("חורייה" ל' הררי, "צללים מלווים" לפ' כספי). חברה צעירה זו מרבה להציע גם סיפורי ידידות וחברות ("פזרי לי סוניה את שערותי" לר' אלפר, "הרומנטיקון האחרון", לא' ביחובסקי), ובקשר בין הנשים יש גם חברות בעלת זיקה הומואירוטית ("נעורים" ל' מנש, "החיצים ממך והלאה" לב' כהנא).

הריכוז הסיפורי שמגולם בקובץ זה בדמויות בטווח גילאי הבחרות כמו ביקש את איזונו ואת השלמתו בייצוגן של נשים בגילים אחרים ובשלבי גיל נוספים. כך שבצד הדיוקן השולט של האשה הצעירה, ניתן לפגוש גם בנוכחותה של הזקנה המתקדמת, כמו אותה אשת פרופסור ירושלמית החיה את אלמנותה, את בדידותה ואת מיותרותה ("אלמנות" לש' שרירא); וכן ניתן למצוא ייצוגה של ילדות עגומה במושבה, בדמות שתי אחיות (בגיל גן ובית-ספר), שיתמותן המוקדמת מאב מובילה אותן אל קרוביהן בכפר ("גדרות" לר' חזנוב). כאמור, בביוגרפיה של דמות הגיבורה הארץ-ישראלית אין למצוא משפחה רב-דורית, ואם פה ושם נפתח הסיפור בפוטנציאל משפחתי הולך ומסתעף, הנה לקראת סופו הוא רק הולך ומידלדל מאסונות וממכות; כך ביישוב הישן ("חורף בצפת" לש' שבבו) וכך ביישוב החדש ("גדרות" לעיל). ולבסוף, פרט לחשיפתה של האשה למערכות יחסים ולעימותים עם הסביבה, בחרתי לשלב יצירות שבהן נחשפת האשה אל עצמה, בשאלותיה, בספקותיה, ובתשובותיה לגבי אדנותה על גופה ("לעת אוהלים" לא' תלמי-לוי), לגבי מיניותה ("מריה" לש' שבבו), ולגבי תפקודה המגדרי ("חורייה" ל' הררי, "מפיסטו" למ' ברנשטיין כהן). כמו-כן נפרשת פה פנורמה דעתנית פוליטית של נשים, שעל דרך השיח הבין-נשי, הפמיניסטי, מעירה את הערותיה בנושאים כגון: מהי תחייה לאומית נשית ("מסע ועוד אחד" לר' אלפר); דכאנותו של הממסד הגברי ("בבדידות" לנ' פוחצ'בסקי); הפרקטיקה הגברית הלאומית בהתמודדותה עם השאלה הערבית ("שמשון בתקופת הבציר" לש' שבבו); וכאמור, תחושת הזרות של האשה בבית הלאומי המשותף ("לב נבוך" לש' שרירא).

(ג) קריטריון נוסף בבחירת הסיפורים כאן עניינו צורות הכתיבה המרכיבות את סיפורת הנשים, על טיבן הפואטי והז'אנריסטי. ג' שקד, בספרו שצוין לעיל, סוקר את סיפורת היישוב בתפקודה כ"ספרות מולדת" תחת הכותרת "אינטריגה, אידיאולוגיה, תיעוד". תכניה, לדבריו, נשאבים "מלוא חופניים מן המצאי החברתי", ומן המעקב "אחר ההתרחשויות ההיסטוריות".⁷⁶ לפי שקד, תכנים אלה מציעים ז'אנרים הנעים בין הבדיוני לבין התיעודי (או "הכמו-תיעודי"), כמו "סיפורי התיישבות" העוסקים במציאות של כאן

ועכשיו (לרבות העֶבֶר הארץ-ישראלי הקרוב); או כמו "מלודרמות חברתיות" ו"סיפורי מלחמה", המתבססים על מאגרים מימואריים וביוגרפיים של מאבק וחיפוש, של חוויות והתנסויות.

מודל ז'אנריסטי זה מכתוב גם את יצירת הנשים: הן כסיפורי התיישבות ("לעת אוהלים" לא' תלמי-לוי), הן כסיפורי מצאי חברתי של כאן ועכשיו ("זיווה" לד' בארון, "לב נבוך" לש' שרירא, "ביקור של חובה" לל' גולדברג), והן כסיפורי מאבק וחיפוש באמצעות מלחמה ומהפכה ("פזרי לי סוניה את שערותי" לר' אלפר, "מפיסטו" למ' ברנשטיין כהן). מאידך גיסא, גם אם סיפורת נשים זו עונה על ציפיות המודל הדורי המקובל, הנה קריאה גינוצנטרית קשובה עשויה ללמד כי ערעורן המוצנע של הכותבות על המוסכמות הספרותיות ההגמוניות, וטעינתן אותן באינטרפרטציות משלהן, מכתובים אבחון ומיון ז'אנריסטי אחר. כך עשויים להתגלות, למשל, סיפור החניכה הנשי, סיפור הקינה (ה-Jeremiad⁷⁷), "אוטוביוגרפיה במסכה"⁷⁸, הרומן הרומנטי ורומן משק-הבית (כיצירות חתרניות), ועוד. גם בקובץ זה נבחרו להיכלל סיפורים שיש בהם כדי להמחיש ולהדגים מיון ז'אנריסטי אחר זה. כך כל אותם פרקים שנלקחו מרומנים של חניכה נשית, כמו "פזרי לי סוניה את שערותי" לר' אלפר או "מפיסטו" למ' ברנשטיין כהן; כך "בבדידות" לנ' פוחצ'בסקי, שהוא וריאציה מובהקת על סיפור הקינה המיטלטל בין תהייה לביקורת; כך "צללים מלווים" לפ' כספי, העשוי לשמש דוגמה ל"אוטוביוגרפיה במסכה", ובו נפרשים תולדותיה האלטרנטיביים של המחברת כביוגרפיה של אמנית צעירה הקוראת את עצמה כאסופית לא-רצויה המתרפקת על המוות (ראו יומניה של כספי⁷⁹); וכך "החיצים ממך והלאה" לב' כהנא, שהוא סיפור רומנטי סוחף על-אודות המאהב הזר, הערבי, אולם בד בבד הוא מפקיע את תפיסת תופעתו של הגבר הארץ-ישראלי כיהודי חדש ומבטיח.

עם הייצוג הז'אנרי מתבקש גם הייצוג הסגנוני, ובצד הכתיבה הריאליסטית והנטורליסטית המובילה בקובץ, מוצגת גם כתיבה לירית אימפרסיוניסטית ("זיווה" לד' בארון, "צילי וידידי שאול" לי' הנדל), וכן זו הפונה אל הפנטסטי או המטא-ריאליסטי, כמו אלגוריות ירושלמיות לא' יאן ("אגדת ההיכל", "הדממיה"), או מעשייה מזרחית אירוטית לל' גולדברג ("אהבת היתור").

I

הכותרת לקובץ שאני אדמה ואדם לקוחה משירה של אסתר ראב "שירת אשה", הפותח בשורות: "ברוך שעשני אשה / שאני אדמה

ואדם / וצלע רכה".⁸⁰ המעמד שבו מציבה ראב את עצמה הוא המעמד של תפילת שחרית; אלא שלא כמו על דרך ברכת הבוקר המסורתית, היא מפרקת את הנוסח הנשי ("ברוך שעשני כרצונו"), ולא כל-שכן את הנוסח הגברי ("ברוך שלא עשני אשה", המתנסח על דרך שלילת האשה והעלבתה), ומכוננת משניהם ברכה של אשה המכירה בערך עצמה, ומתוך כך בוחרת לברך את אלוהיה בנוסח משלה: "ברוך שעשני אשה".

בהמשך פונה ראב להסביר מה טעם מצאה להתריס כנגד טקסט מקודש זה. כאן היא מניחה לתפילת שחרית והולכת ומרחיבה את זיקותיה לטקסט נוסף, שאינו בוקרו של יום, אלא בוקרו של עולם, דהיינו, מעמד בראשית, על שלוש הנוכחיות שבו: "אשה" (חוה), "אדם" ו"אדמה" (בראשית, פרק ג', ט"ז-י"ט). "אשה" של היריון, לידה, ותשוקה (אל בעל מושל); "אדם" של קשיי קיום בין הולדת למוות; ו"אדמה" שממשמעת בעת ובעונה אחת חיים ומוות (ממנה נוצר האדם ובה גם סופו).

ראב בחרה בשלוש נוכחיות ארכיטיפיות אלה כדי לבדוק באמצעותן את מסמני זהותה: זהות האני, זהות האשה וזהות הארץ-ישראליות החדשה שלה עם בוקרו של לאום וארץ. מעמד בראשית, על גן-העדן שבו, על קשייו וערגותיו, מצטייר עתה בעיני ראב כטיפולוגיה של מעמד התחייה: שהרי אם בתקופת הבראשית גורשו האדם, האדמה והאשה מגן-העדן שלהם אל גלות של נפיל וכישלון, הנה עכשיו, עם החזרה לארץ המובטחת ולאוטופיה של גן-העדן היישובי, מתאחים שלושה עיקרים אלה ומתארגנים ב"אני" אחד, שהוא האני-הנשי: "שאני אדמה ואדם / וצלע רכה".

עם זאת, אי-אפשר לומר שראב מתנערת לחלוטין מהמוסכמה המסורתית בשאלת מהות האשה, ואת הגרסה המקראית של בריאתה מן הגבר היא אפילו מאשרת, בתארה את עצמה כ"צלע". ללמדנו שראב בונה את זהותה מסימביוזה דיאלקטית של שונותה מהגבר ומהיותה הוא-עצמו. במלים אחרות, היא אינה מתכחשת לזהותה המהותנית ("צלע רכה") אולם בה-בעת היא גם טוענת לסמכות ולעוצמה, שהרי אינה רק "צלע רכה", ואינה רק "אם אדמה" (הן במובנה כארץ וכלאום, הן במובנה כבעלת שליטה על ציר חיים / מוות,⁸¹ והן במובנה כצורה הנקבית של "אדם"), אלא היא גם ה"אדם" עצמו. "שאני [...] אדם", כלומר, "צלע" ו"אדם" גם יחד.

הגדרה משולבת ומועצמת זו של אני-נשי, המארגנת את עצמה מנשיות וגבריות, מרכות וסמכות, מזניקה את הארץ-ישראליות החדשה אל קטגוריה אחרת של נשיות. נשיות זו חוזרת ומחפשת את הגדרותיה בווריאציות שונות גם במכלול הסיפורים של קובץ זה. במלים אחרות, השיר של ראב ("שירת אשה") הוא תעודת-הזהות שלה, שכוחה יפה לשמש גם תעודת-זהות לכל

אחת מן הכותבות כאן. אף הן יוצאות להגדיר את עצמן מחדש כנשים וכארץ-ישראליות במרחב הסביבתי החדש של נוף, אידיאולוגיה וחברה; אף הן מיטלטלות בין ה"אדם" ה"אדמה" וה"צלע" שבהן; ואף הן שבות ומספרות אני-נשי זה כשהן חושפות את עצמן ואת הדמויות שביצירתן כנשים וכיוצרות.

1 רוב הסיפורים (עשרים-ואחד במספר) התפרסמו בשנות השלושים ובשנות הארבעים; שניים מהם – בשנות העשרה (סיפוריה של אירה יאן); ואחד בשנות העשרים (אלישבע ביחובסקי). למותר לציין כי רוב הסופרות שהחלו לכתוב בתקופת היישוב המשיכו לפרסם גם הלאה, בתחילת שנות המדינה. לפיכך מצאתי לנכון לשלב פה ושם גם מיצירותיהן משנים אלה, משום שהיה בהן כדי לתרום להיבטים נוספים בתופעתה של האשה בתקופת היישוב (ראו סיפוריהן של אסתר ראב, רוחמה חזנוב, יהודית מנש ובתיה כהנא).

2 יהודית הררי לבית אייזנברג, שהובאה לארץ מפולין כעוללה, החשיבה עצמה כילדת הארץ וכצברית לכל דבר, וכשנשאלה למקום הולדתה היתה משיבה: "נולדתי בדרך לארץ-ישראל". כותבות אחרות ילידות סוף המאה ה-19 בארץ-ישראל הן חנה לונץ בלוטין (1892) והמשוררת המספרת אסתר ראב (1894).

3 שקד מחלק תקופה זו לחמישה דורות: דור חיבת-ציון והעלייה הראשונה; דור התחייה; דור המהגרים והחלוצים של העלייה השנייה; דור העליות שלאחר מלחמת העולם הראשונה; דור בני הארץ. ג' שקד, "דורות ו'קבוצות' בסיפורת העברית", הסיפורת העברית: 1880-1980, כרך א' (בגולה), תל-אביב, 1977, עמ' 62-64.

4 על פוליטיקה של השתייכות, ראו בין השאר, Nira Yuval-Davis, *Gender and the Nation*, London, 1998. ועל הנשים הנתפסות כמעמד נפרד: שולמית שחר, המעמד הרביעי: האשה בחברת ימי-הביניים, תל-אביב, 1983.

5 ראו הרצאתי, "ברלוביץ, הנרטיב הלאומי-הנשי כסיפור חניכה נשכח", הקונגרס הבינלאומי השלושה-עשר למדעי היהדות, ירושלים, אוגוסט 2001.

6 Harold Bloom, *Anxiety of Influence: A Theory of Poetry*, N.Y., 1973.

7 Nancy Chodorow, *The Reproduction of Mothering: Psychoanalysis and the Sociology of Gender*, Berkley, 1978. דינמיקה זו של גנאולוגיה יצירתית נשית, תמצא את הסברה ואת הדגמתה ביתר הרחבה במחקרי הנזכר לעיל (הנרטיב הלאומי-הנשי). עיונים ראשונים בנושא ניתן למצוא בפרסומים: "ברלוביץ, לטיבו של הנרטיב הציוני הנשי – התחלת מאה / סוף מאה", ספרות וחברה בתרבות העברית החדשה: מאמרים מוגשים לגרשון שקד (עורכים, "בר-אל, "שוורץ, ת' הס), תל-אביב, 2000, עמ' 12-13.

Yaffah Berlovitz, "No Home at Home: Women's Fiction ;439-421 vs. Zionist Practice", *Discourse on Gender / Gendered Discourse in the Middle East* (ed., Boaz Shoshan), Connecticut & London, 2000, pp. 95-115.

ראו ספרה: א' ביחובסקי, משורר ואדם: על שירתו של אלכסנדר בלוק, תל-אביב, תרפ"ט (1929). דרך-אגב, רומנים של נשים נמצאו בכתבי-יד בארץ-ישראל עוד בשנות העשרים, חלקם התפרסמו מאוחר יותר, וחלקם לא נתפרסמו מעולם. נ' פוחצ'בסקי סיימה יצירה ב-1925, והכתירה אותה בשם בתוך הנקודה, רומן, ובראשית שנות השלושים עסקה ברומן נוסף ששמו במדרון (נ' גוברין, "נפ"ש מראשון לציון הומיה", דבש מסלע, תל-אביב, 1989, עמ' 151-164); גם רבקה אלפר נשאה עימה כתבי-יד של רומן בשנים 5-1924, ורק ב-1930 הוא ראה אור (אריה חצרוני, כאש עצורה, תשל"ח, עמ' 51-53).

ראו הרצאתי: "ברלוביץ" הזיכרון כסיפור והזיכרון כשיר, ביצירת אסתר ראב", לא עוד אחיות חורגות: על שירת נשים ארץ-ישראלית, יום עיון, אוניברסיטת בר אילן, דצמבר 2001. בהרצאה זו הצגתי את "הפואמות הקטנות בפרוזה" לש' בודלר כמודל-השפעה לפרוזה הפיוטית של ראב. על טיבו של ז'אנר זה, ראו, ש' בודלר, "לארסן אוסי", הספלין של פריז (מצרפתית, דורי מנור), תל-אביב, 1997, עמ' 5-6.

ד' מירון, אימהות מייסדות, אחיות חורגות: על שתי התחלות בשירה הארץ-ישראלית המודרנית, תל-אביב, 1991.

עם השנים ניתן לזהות פה ושם נשים במוקדי כוח ספרותיים-גבריים, אם כי תמיד בתפקיד משני (או בפרסומי יעד לילדים ולנשים). למשל, נשים-עורכות מצויות במדורי העיתונים המרכזיים, בעיקר במדור הספרות (דבורה בארון בהפועל הצעיר, אנדה פינקרפלד בדבר, לאה גולדברג בדבר ואחר-כך במשמר), ובעיתונות הילדים (ברכה חבס ייסדה וערכה את דבר לילדים יחד עם יצחק יציב. גם לאה גולדברג שימשה מספר שנים במערכת זו). חבס, שהיתה עיתונאית בכירה בדבר, נבחרה לשמש גם במפעלי עריכה שונים לילדים ולנוער של ארץ-ישראל העובדת (הוצאת "המרכז לנוער" ליד הסתדרות פועלי ארץ-ישראל, וכן הספריות "שחרות", "לילד" ו"מן המוקד" של הוצאת "עם עובד").

נשים שימשו עורכות ראשיות רק בעיתונות נשים (ד"ר חנה ה' טהון עורכת האשה, רחל כצנלסון עורכת דבר הפועלת, וד"ר רחל ליפשיץ - עולם האשה). ובאשר למו"לות העברית: כאן ניתן לפגוש בשתי נשים, שושנה פרסיץ וברכה פלאי. שתיהן ניהלו ביד רמה הוצאות ספרים פרטיות בכספי משפחותיהן, אבל לא הטביעו את חותמן ולא השפיעו על קידום וטיפוח סיפורת הנשים. שושנה פרסיץ, בתו של הבנקאי והמנהיג הציוני הלל זלטופולסקי, הקימה במוסקבה ב-1917 את הוצאת הספרים "אמנות", שמטרתה היתה להביא ממבחר ספרות הילדים והנוער בעברית (עברה לארץ ב-1926). ברכה פלאי עמדה בראש חברה להפצת ספרים בשם "מוריה",

שהיתה בשותפות עם "דביר" (תל-אביב, 1925). החברה התמוטטה (ב-1929, עקב מפולת הבורסה בארצות-הברית) והשותפות התפרקה ב-1931. ב-1932 הקימה פלאי את הוצאת "מסדה", ששמה לה למטרה להוציא לאור ספרי יסוד, ספרי לימוד וקלאסיקה עברית. מפעלה הראשון היה האנציקלופדיה העברית, וכן אנציקלופדיית נעורים ופירוש גורדון לתנ"ך. ההוצאה פעלה בדרך-כלל יחד עם הוצאות ספרים אחרות, פרטיות וציבוריות (וראו ז' שביט, "התפתחות המו"לות העברית בארץ-ישראל", בנייתה של תרבות עברית בארץ-ישראל, ירושלים, תשנ"ט, עמ' 249, 254-255).

Angela Ingram, "On the Contrary, Outside of It", in Mary Broe & Angela Ingram (eds.), *Women's Writing in Exile*, Chapel Hill & London, 1989, pp. 5-6.

ראו מאמרי, י' ברלוביץ, "סיפורת הנשים בתקופת היישוב: ריאורגניזציה של תרבות מודרנית", הרימי בכוח קולך: קולות נשיים ופרשנות פמיניסטית בלימודי היהדות (ר' לוי מלמד, עורכת), ירושלים, 2001, עמ' 97-121; 197-199; וכן, י' ברלוביץ, "קולן של סופרות מ"בשת אבודה" (1900-1948), חקר נשים ביישוב, יום עיון, המרכז לחקר ארץ-ישראל ויישובה, המרכז לחקר המגדר, אוניברסיטת בר אילן, רמת-גן, אפריל 2002.

סופרוז'יזם, מ-suffrage, שמשמעו: קול, הבעת דעה, זכות הצבעה או בחירה (בעניינים מדיניים). תנועות הנשים לזכות בחירה התארגנו עוד מאמצע המאה ה-19, והראשונות בהן פעלו באנגליה (מ-1850) ובארצות-הברית (עם התסיסה נגד העבדות, 1848). תנועות אלה לחמו למען זכויות הנשים ולמען שוויון בתחומים שונים (השכלה, עבודה, וכדומה), אולם הזכות לבחור ולהיבחר הפכה לנושא הדגל. התנגדות הממסד הגברי לאפשר לנשים להצביע היתה כה עיקשת עד כי המאבק הפך לא פעם לאלים (כליאת נשים בבית-סוהר, שביתות רעב, משמרות מחאה, וכדומה). גם מאבק הנשים בתקופת היישוב החל עם הדרישה לסופרוז'יזם, דהיינו לזכות בחירה.

חמדה בן יהודה, "הגיעה שעתנו (מכתב להמערכת)", דואר היום, גל' ב', 30 בספטמבר 1919, עמ' 2; כאן כדאי לזכור שקריאה זו גם אם הושמעה בקרב יישוב דל בן 75,000 איש, התקבלה כנועזת וחתרנית. שהרי רובו הגדול של הציבור היהודי בארץ-ישראל היה אז "יישוב ישן" דתי-שמרני, שהתנגד מראש לכל ניסיון לקדם את זכויות האשה; אולם כאמור גם "היישוב החדש", הציוני-הלאומי, שבו נחשב הציבור הגברי מתקדם ונאור יותר, לא עודד שוויון זה. אומנם מ-1903, עם הקמת "הכנסייה הראשונה" (מעין בית-נבחרים פנים-יישובי), הועלתה מדי פעם ההצעה לדון בזכויות נשים, אולם הנושא נפסל תמיד על הסף (ראו, י' קניאל, "דת וקהילה בתפיסת עולמם של אנשי העלייה הראשונה והשנייה 1882-1914", שלם, ירושלים, תשמ"ז, עמ' 203).

שרה עזריהו, התאחדות נשים עבריות לשיווי זכויות בארץ-ישראל: פרקים לתולדות תנועת האשה בארץ (1900-1947), עם מבוא מאת מרשה פרידמן, הוצאת הקרן לעזרת האשה, חיפה, 1977, עמ' 16; וכן ראו, חנה ספרן,

- 17 "מאבק בין-לאומי, ניצחון מקומי: רוזה וולט שטראוס והשגת זכות הבחירה לנשים, 1919-1926", העבריות החדשות: נשים ביישוב ובציונות בראי המגדר (עורכות, מ' שילה, ר' קרק, ג' חזן רוקם), ירושלים, 2001, עמ' 315-330.
- 18 לגבי "מועצת הפועלות הדתיות", ראו, לילך רוזנברג, "משקי הפועלות הדתיות בארץ-ישראל בשנים 1925-1939", קתדרה, דצמבר 1998, חוב' 90, עמ' 87-114.
- 19 המוסד הממשלי העליון של היישוב שהוקם לאחר מלחמת העולם הראשונה ב-1920 (כ"ה-כ"ט תשרי תרפ"א), נקרא גם "כנסת ישראל", וכלל שלושה מוסדות: אספת נבחרים, רבנות ראשית וועדי הקהילות.
- 20 ראו, S. Fogiel-Bijaoui, "On the way to Equality? The Struggle for Women's Suffrage in the Jewish Yishuv, 1917-1926", *Pioneers and Homemakers: Jewish Women in Pre-State Israel* (ed., D. Bernstein), N.Y., 1992, pp. 261-282; H. Herzog, "The Fringes of the Margins: Women's Organizations in the Civic Sector of the Yishuv", *ibid*, pp. 283-302. וכן ראו הרצאתה של ס' פוגל-ביז'אוי, "מארגונים פמיניסטיים לארגונים נשיים: עלייתו ונפילתו של הפמיניזם בארץ-ישראל, 1911-1930", כנס נשים ביישוב ובמדינה בראשית דרכה, האוניברסיטה העברית בירושלים, יוני 1998.
- 21 אמה תלמי-לוין כיהנה כחברת-כנסת במשך ארבע קדנציות (ג'ו'): 1955-1969.
- 22 לפי המינוח של ז'אן פול סארטר Engagé, דהיינו, השתייכות, אחריות (ולאו דווקא מגויסות). או כפי שהוא מנסח זאת: "הסופר 'המשתייך' (l'auteur engagé) יודע היטב כי המלה היא פעולה. הוא יודע שלחשוף הרי זה לשנות, ואי-אפשר לחשוף אלא מתוך כוונה לשנות". ז"פ סארטר, ספרות מהי? (מצרפתית, ח' בן דב), תל-אביב, 1967, עמ' 17.
- 23 ראו למשל, יוכבד בת רחל (פועלת בעלייה השלישית): "התיישבתי על אבן ובכיתי. מתוך חוסר-התגובה, האדישות הזאת של החברים להצעתנו. טוב, אנחנו אמרנו את דברינו ו'ואסקה החתול שומע ואוכל'. זה היה מושג נפוץ: גוערים בחתול למה הוא חטף את הגבינה, אבל הוא אוכל. כך היתה גם ההרגשה שלנו, שאנחנו מדברות, שמעו אותנו, ובזה הסתיים העניין". ד' ברנשטיין, אשה בארץ-ישראל: השאיפה לשוויון בתקופת היישוב, תל-אביב, תשמ"ז (1987), עמ' 8; או נחמה פוחצ'בסקי, המשמשת לפה לאיכרות ראשון לציון: "נאספו לישיבה כללית הרבה מעסקני היישוב ואתעניין ללכת לבית-הוועד [...] התקבצו לדון על שאלה בוערת [...] ונרשמתי לענות, אבל כשבא תורי לא נתנו לי לדבר [...] מלאת עלבון שאלתי את עצמי: [...] אשה הרי היא משוללת זכות אדם בכלל, ובאיזו רשות היא נדחקת לתוך הציבור לחוות דעה? הלוא זוהי רק חוצפה מצידה!", בכפר ובעבודה, תל-אביב, תר"ץ (1930), עמ' קפ"ה-קפ"ו.
- "התאחדות נשים עבריות לשיווי זכויות" הסתפחה שנה לאחר היווסדה (1920) ל"ברית הבינלאומית של נשים למען זכויות מדיניות ואזרחיות"

The International Alliance of Women for Suffrage and Equal Citizenship) שנוסדה ב-1904. "ברית בינלאומית" זו יזמה והקימה את "הסתדרות הנשים לזכויות מדיניות באמריקה" יחד עם תנועות הנשים באירופה שהחלו לפעול במחצית השנייה של המאה ה-19. "התאחדות נשים עבריות" שלחה נציגות נשים ראשונה, ארץ-ישראלית, לקונגרס שלהן (1923) שהתקיים ברומא, ועמדה עימן בקשר כל השנים. "מועצת הפועלות" קיימה קשרים בעיקר עם ארגוני נשים סוציאליסטיים באירופה. ובאשר לארגוני הנשים היהודיות באירופה ובאמריקה: למותר לציין כי כל ארגוני הנשים בארץ ניהלו עימם קשר הדוק; לא-כל-שכן אלה שהיו שלוחות שלהם בארץ-ישראל. ויצ"ו היתה שלוחה של "ויצ"ו העולמית"; "הסתדרות נשים עבריות" היתה שלוחה של "הדסה"; Jewish Pioneers Women Organization היתה תנועה מקבילה בארצות-הברית ל"מועצת הפועלות" בארץ.

שרה עזריהו, ראו הערה 16, שם, עמ' 84; כן החל להופיע בסתיו 1928 בוליטין של האקסקוטיבה הארץ-ישראלית של הסתדרות עולמית לנשים ציוניות ויצ"ו.

לפי הטרמינולוגיה של אותם ימים פעלו ביישוב שני גושים: "הגוש האזרחי", שהקיף את מחנה המרכז על מפלגותיו, וימינה ממנו; ו"הגוש הפועלי", שציין את מחנה השמאל על מפלגותיו, לרבות זה הרדיקלי. "הגוש הדתי" התחלק בין שניהם ("הפועל המזרחי" לצד השמאל, ו"העובד הציוני" לצד המרכז).

המקורות, בהתאמה: חנה ה' טהון, "חצי שנה של הירחון 'האשה'", האשה, ירחון מוקדש לחייה ולענייניה של האשה בארץ-ישראל, חוב' ו', ירושלים, תרפ"ז (1926), עמ' 6; ליליה בסביץ, "שנה עם דבר הפועלת, הפועלת וביטויה", דבר הפועלת, שנה ב', מס' 1, 31 במרץ 1935, עמ' 27.

יום הפועלת הבינלאומי (על החתום: מועצת הפועלות), דבר הפועלת, שנה ד', מס' 1, 11 במרץ 1937, עמ' 4.

חנה ה' טהון, "הרהורים על תנועת הנשים", האשה, חוב' ד-ה, ירושלים, תמוז-אב תרפ"ו (1926), עמ' 12-13; הרהורים אלה פותחים בהתלבטות-מקדימה, והיא: מה משמעותה של "תנועת נשים", ובעיקר מה משמעותה של תנועה זו בארץ-ישראל. וכך היא כותבת שם: "פירושה של 'תנועת נשים' היתה בראשונה: שחרור האשה ממצבה בתור שפחה לבעלה. אחר-כך פירושה היה: המלחמה בעד רכישת ההשכלה, המקצועות והזכויות היתרות, שעד כה לא היו אלא קניינים של הגברים. תנועת הנשים מתכוונת עוד: לחנך את האשה למדרגה של אינטלקטואליות ותקיפות רצון שווה עם הגבר. יש גם כאלו הרואות בתנועת הנשים את הזכות לחיי חופש שלמים בכל הנטיות ובכל השאיפות. תנועת הנשים משמעה גם ארגון הנשים למפעלים משותפים. אבל כאן, בארץ-ישראל, עם תנאי החיים המיוחדים שלנו, 'תנועת הנשים' מה פירושה?". שם, עמ' 12.

רחל כצנלסון, "העבודה התרבותית בארץ והאשה", דבר הפועלת, שנה ג',

24

25

26

27

28

29

- מס' 8, 25 באוקטובר 1936, עמ' 144.
- 30 המניפסט הנשי שפתח את עיתון האשה, והציג את עקרונות האני-המאמין של במה פוליטית זו, רשם לפניו מלכתחילה את עקרון שיתוף-הפעולה בין נשים מכל הפלגים והמגזרים. וכך נכתב שם בין היתר: "זה רבות בשנים שבאים אלינו בשאלה: 'היכן נשי ציון בבניין הארץ? אי חלקכן אתן במפעל הגדול המתהווה בימינו לעינינו ולעיני כל?' בתור תשובה לאלו אנו יכולות לענות: 'פוק חזי, צא וראה מה גדול מספר הנשים הבודדות [...] הן בבית הן בקבוצה והן במקצועות השונים [...] הנושאות בכל העול והקושי של העבודה החלוצית הגדולה והאחראית שהוטלה על העם העברי על-ידי הרגע הנוכחי [...]'. אולם אם יבואו בשאלה: 'אך היכן הוא מפעלכן הכללי והמקיף ואי חלקכן בתור נשים על השדה הפוליטי, החברתי והתרבותי?' על זו עלינו לענות במנוד ראש: 'לצערנו מפעל כזה אין עוד איתנו בחיים; לזה חסר לנו הכלי העיקרי בעבודתנו - הלוא הוא הרצון המשותף של כל החוגים שבנשים [...]'. עד כמה שיש מן ההכרח הגדול להביא את כל החוגים הללו לידי הבנת גומלין לשם השפעת גומלין, הבינה אותה [...] הסתדרות נשים ציוניות באמריקה 'הדסה' [...]. בתור מפעל משותף של נשי אמריקה ונשי ארץ-ישראל מופיעה האשה לפני הקהל הארץ-ישראלי. היא תאיר את חיי האשה בארצנו, את עבודתה והשפעותיה בלי הבדל מפלגה, קיבוץ וזרם. היא תגשר את הגשר מהימין אל השמאל ועליו תוכלנה להיאחד כל אלה הרוצות להתרומם מעל לזרמיהן, השקפותיהן וענייניהן הפרטיים [...]". (ללא חתימה), מבוא, האשה, חוב' א', ירושלים, ניסן תרפ"ו, עמ' 3-4.
- 31 המקורות, בהתאמה: רחל כצנלסון, "דבר הפועלת", דבר הפועלת, תוספת לדבר, שנה א', מס' 1, 11 במרץ 1934, עמ' 1; כנ"ל, "חוגי 'דבר הפועלת'", שם, שנה ב', מס' 8, 28 בנובמבר 1935, עמ' 199.
- 32 ליליה בסביץ, ראו הערה 26, שם, שם.
- 33 ראו למשל, זלדה, "ילדות (מרשימות מורה)", דבר הפועלת, מס' 8, 21 בנובמבר 1938, עמ' 220-222.
- 34 ראו בעניין זה, מאמרו של ד' מירון על ר' כצנלסון, "הלב הכבוש", בספרו הנזכר בהערה 10, עמ' 248-271.
- 35 רחל כצנלסון-שזר, אדם כמו שהוא, פרקי יומנים ורשימות (ערכה, מיכל הגתי), תל-אביב, 1989, עמ' 423.
- 36 יהודית הנדל, "ברכה שלי (מתוך דברים באזכרה ביום השבעה)", דבר הפועלת, שנה ל"ד, מס' 8, אוגוסט 1968, עמ' 275.
- 37 נעמי גוטקינד, "סופרת מתגלה מתהום הנשייה", הצופה, 12 בינואר 1996, עמ' 6.
- 38 המקורות, בהתאמה: נ' פוחצ'בסקי, "באספה (מתוך 'בבדידות')", (חתום: ר.כ.); בת-שבע (ראשון לציון), "לזכר אדם יקר", דבר הפועלת, שנה א', מס' 4, 26 ביוני 1934, עמ' 14-15.
- 39 איתמר אבן-זהר, "היחסים בין מערכות ראשוניות ומשניות ברב-מערכת של

- הספרות", הספרות, חוב' 17, 1974, עמ' 45-49; הנ"ל, "הפונקציה של הרב-מערכת של הספרות בהיסטוריה של הספרות", משא, גל' 10, 6 במרץ 1970, עמ' 14.
- 40 זוהר ויעקב שביט, "לתולדות סיפור הפשע העברית בארץ-ישראל" הספרות, חוב' 18-19, דצמבר 1974, עמ' 30-45.
- 41 הנ"ל, שם, שם, עמ' 32-33.
- 42 הנ"ל, שם, שם, עמ' 44.
- 43 שלמה גלפר, שהיה מוציא לאור של רומנים זעירים, ראה בנשים את קהל-היעד לספרות הסנטימנטלית והסנסציונית שחיבר, תירגם או עיבד. לפיכך בחר לחתום על יצירותיו לא פעם בשמה של אשה [ה' שונמית], על-מנת להציגם כסיפורת נשים ובכך להגדיל את המכירות.
- 44 ראו: ג' שקד, הסיפורת העברית 1880-1980, כרך ב' (בארץ ובתפוצה), תל-אביב, תשמ"ג, עמ' 250-268. בפרק זה משרטט שקד קווים לאותם מאבקים פולמוסיים קשים ומכוערים שהתנהלו מעל כתבי-העת הספרותיים על פניה העתידיים של הספרות העברית הארץ-ישראלית. שקד מכנה אותם "מלחמת קיום ספרותית", שלקחו בה חלק כל המעורבים בעשייה הספרותית ובשיווקה.
- 45 הוצאת "מצפה" פעלה עד ערב מלחמת העולם השנייה. לאחר המלחמה לא חודשה, וכל אחד ממקימיה ייסד הוצאת ספרים משלו: הוצאת י' צ'צ'יק, הוצאת י' שרברק והוצאת מ' ניומן.
- 46 אשר ברש, "מאת העורך", אלמנך מצפה, תר"ץ (1930), עמ' 3-4.
- 47 לפי תוכן העניינים דומה כי ברש השתדל לגוון נשיות בצד גבריות לא רק בכותבים עצמם אלא בנושאי כתיבתם. כך בורלא בסיפור בשם "הנערה", ש' הלקין "חיה יוכבד יליסקי", וש' טשרניחובסקי בשירו "הרי את מקוסמת לי". קובץ זה כלל גם שירים ומאמרי ביקורת, ועל הסיפורים שבו כתב ברש: "פרקים לדוגמה מרוב ספרי הפרוזה המקוריים [...] שיצאו בשנת תר"ץ" (בהוצאת "מצפה" כמובן). א' ברש, שם, שם, עמ' 4.
- 48 ספרות בולווארית, בעקבות boulevard, שדרה, כלומר, ספרות רחוב, המונית; י' בורלא, "מריה", מאזניים, כרך ד', גל' ח', 21 ביולי 1932, עמ' 11-12; וכן ראו סיקור הפרשה בספרו של י' הלוי, בת המזרח החדשה, רמת-גן, תשנ"ו (1996), עמ' 15-16, 165-168.
- 49 ש' לפיד, "סיפור חייו של משורר" (על בן המוזג לשרה גלוזמן), דבר הפועלת, שנה ל"ז, מס' 1, ינואר 1971, עמ' 25.
- 50 מלשון סגולה, תכונה.
- 51 א' המאירי, (ללא כותרת), מזיפי החיים (מאת מרים טל), תל-אביב, 1937, עמ' 3.
- 52 הנ"ל, שם, שם, עמ' 3-4.
- 53 י' קלוזנר, "האומה העתיקה בהתחדשותה (במקום מבוא)", מבוחר הסיפור הארץ-ישראלי (עורכים, ר' פטאי וצ' וולמוט), ירושלים, 1938, עמ' 9-16.
- 54 הנ"ל, שם, שם, עמ' 10.

- 55 בהקדמה מציבים העורכים שלושה קריטריונים אשר לפיהם בחרו את הסיפורים לקובץ: (1) נושא ארץ-ישראלי טיפוסי; (2) תכנים מתאימים גם לנוער; (3) סופר שלפחות ספר אחד מפרי-עטו ראה אור.
- 56 "קלויזנר, שם, שם, עמ' 177, עמ' 284.
- 57 העורכים, פטאי וולמוט, יצאו בשני קבצים נוספים של מבחר הסיפור הארץ-ישראלי. בכרך ב' (1946) הופיעו סיפוריהן של בתיה כהנא ושרה גלוזמן; ובכרך ג' (1950) – סיפוריהן של נחמה פוחצ'בסקי ודבורה בארון. מעניין להשוות בחירות אלה עם בחירותיהם של עורכי אנתולוגיות אחרות משנות החמישים, שכן כל עורך מציע סופרות אחרות: יוחנן טברסקי, את אשר בחרתי (1955), בוחר בדבורה בארון, מרים ברנשטיין כהן, יהודית הנדל; ויוסף ליכנטנבאום, הסיפור העברי: אנתולוגיה (1955) בוחר בנחמה פוחצ'בסקי, יהודית הררי, רחל פייגנברג-אמרי.
- 58 ר' קריץ, "שושנה שרירא: היאור הירוק", הסיפורת של דור המאבק לעצמאות, קרית מוצקין, 1978, עמ' 239.
- 59 ג' שקד, ראו הערה 44, שם, עמ' 352.
- 60 ספרות מולדת, בעקבות הגדרתו של יעקב רבינוביץ, "אמנות מולדת", בהשוואה ל-Heimatsliteratur בגרמניה; שם, שם, עמ' 280.
- 61 שם, שם.
- 62 שם, שם, עמ' 281.
- 63 שם, שם, עמ' 353.
- 64 ז' שביט (עורכת), ראו הערה 11, שם, שם, עמ' 219–262. לפי שביט, ריבוי הקריאה הוא גם פועל-יוצא של הגידול הדמוגרפי המואץ של האוכלוסייה היהודית בשנות העשרים ובשנות השלושים עם העליות הגדולות ממזרח-אירופה וממערבה (טרומ מלחמת העולם השנייה), דהיינו מ-75,000 (1918) ל-600,000 (1948). עם עליות אלה גברה גם צריכת הספרות הלוועזית, והחלו לפעול גם הוצאות ספרים בשפות שונות. ובאשר לקהל קוראי העברית: רוב הקוראים היו העולים-הגברים (נשים-עולות שלטו פחות בעברית), ילידי הארץ (גברים ונשים) וכן תלמידי בתי-הספר.
- 65 ג' שקד, ראו הערה 59, שם, שם.
- 66 ראו גם י' ברלוביץ, "בחיפוש אחר דיוקן ה'ארץ-ישראלית' בספרות הנשים בתקופת היישוב", ביקורת ופרשנות, האשה הישראלית, שורשים מציאות ודימויים (עורכת, ט' כהן), חוב' 34, רמת-גן, קיץ תש"ס (2000), עמ' 91–113; הנ"ל, "סיפורת הנשים בתקופת היישוב: ריאורגניזציה של תרבות מודרנית", ראו הערה 13, הרימי בכוח קולך, שם, שם.
- 67 ל' רתוק, "כל אשה מכירה את זה: אחרית דבר", הקול האחר: סיפורת נשים עברית (עורכת, ל' רתוק), תל-אביב, 1994, עמ' 272.
- 68 נוסף על התיאוריה בדבר הנטייה הטבעית של נשים לכתוב שירה, מציעה רתוק תיאוריה נוספת, שבאמצעותה היא מסבירה את התעכבותה של סיפורת הנשים בתקופת היישוב: הדגם של דבורה בארון (או כפי שהיא קוראת לו "הדגם המעכב"). לפי רתוק, ההסתייגות של קהילת הסופרים

מכתיבתה המשוחררת והנועזת של בארון אילצה אותה (את בארון) לפסול את יצירתה המוקדמת, ולהתאים עצמה לסף הציפיות הפואטי הפטריארכלי, דהיינו, לכתוב על-פי קודים המתבקשים מכתיבת אשה, למשל: התכנסות בתחום סיפורו של היחיד; סטיליזציה פיוטית שירית; הבלעת הזעם הפמיניסטי בביטויים נשיים סטריאוטיפיים, כגון רכות וחמלה. מכאן מסיקה רתוק, כי דוגמת "התכופותה" של בארון לציווי הגברי, והמחיר ששילמה על התנסותה הקשה והאומללה כשביקשה להתקבל לקהילת הסופרים, היו סיבה נוספת להרתיע נשים מלשלוח ידן בפרוזה דווקא. ראו, שם, שם, עמ' 282-284.

סיפורי הנשים שהוצגו כאן מפריכים גם תיאוריה זו, שכן הם מציעים מודלים סיפוריים המשוחררים מכל הַכְּתָבָה פואטית פטריארכלית. בראש ובראשונה מצטיירים סיפורים אלה בפרוזה ריאליסטית, בעיסוק בתחום היחיד והחברה, ובעמדה ביקורתית לגבי תחומים שונים במציאות היישובית, לרבות עמדה ביקורתית פמיניסטית (דיון מורחב ביצירתה של ד' בארון וב"דגם המעכב" יבוא בספרי שבכתובים).

רתוק מסמנת את ע' כהנא כרמון כסופרת מרכזית ראשונה, ובכך מתעלמת מסופרת מרכזית קודמת לה: יהודית הנדל, שהחלה לפרסם ב-1942. (סיפורה הראשון, "בכבות אורות", התפרסם במבפנים, עין-חרוד, אפריל 1942, עמ' 85-92).

ל' רתוק, ראו הערה 67, שם, עמ' 273.

ל' רתוק, שם, שם.

בין פרסומיה הראשונים של נחמה פוחצ'בסקי: "עוד על דבר הבנות", המליץ, גל' 23, 27 בינואר 1889, עמ' 2-3; "עולי ציון", המליץ, גל' 88, 22 באפריל 1890, עמ' 1-2; "שלומית וקציעה", עולם קטון, גל' ג', 1893. מסיפוריה הראשונים של חמדה בן יהודה: "בלילה ההוא נדדה שנת יכין", השקפה, ירושלים, גל' ט"ז, תרנ"ט (1899); "ביד חזקה", שם, שם, גל' י"ז. Elaine Showalter, "The Female Tradition", *A Literature of Their Own: British Women Novelists from Bronte to Lessing*, Princeton, 1977, p. 7.

Patricia Meyer Spacks, *The Female Imagination*, N.Y., 1975, pp. 19, 32; בהגדרה זו מצביעה ספקאס על הבעייתיות של חוקרות ספרות פמיניסטיות, שעדיין מעוגנות במוסכמות ובשיטות המחקר הגבריות ההגמוניות.

בעניין זה יש להזכיר שתי עבודות חשובות שראו אור בשנים האחרונות, העוסקות בהקדמה שלהן גם בתולדות סיפורת הנשים הישראלית: פנינה שירב, כתיבה לא תמה: עמדת שיח וייצוגי נשיות ביצירותיהן של י' הנדל, ע' כהנא כרמון ור' אלמוג, תל-אביב, 1998; ויעל פלדמן, ללא חדר משלהן: מגדר ולאומיות ביצירתן של סופרות ישראליות, תל-אביב, 2002. שירב, בתת-הפרק "מדבורה בארון עד יהודית הנדל", יוצאת אומנם מן הקביעה ההיסטוריוגרפית האנדרוצנטרית כי "הדבר המאפיין את שלביה

69

70

71

72

73

74

הראשונים של סיפורת הנשים העברית הוא היעדר קו רצוף המשכי ברור וגלוי לעין, אלא "קו דק ולעתים מרוסק" (עמ' 30). אולם בהמשך דבריה, כשהיא מערערת על מסקנותיה של רתוק ומתוודעת באמצעות כתיבה-העת משנות השלושים ומשנות הארבעים אל סיפורי נשים נעלמים, היא אכן מתחילה לשאול את השאלות הביקורתיות המתבקשות, למשל: "מדוע נשכח כמעט לחלוטין יכול זה [...]?" או "האם מדובר כאן במסורת משנה (subculture) [...] מסורת שתחילתה בדבורה בארון והמשכה, חלקו סמוי וחלקו גלוי [...]?" ומסקנתה: "נראה כי נחוצה כאן רויזיה, כדי להאיר מחדש אותן יצירות שלא זכו לקריאה הולמת על-ידי הביקורת של זמנן, משום שלא תמיד היו בידיה הכלים המתאימים" (פ' שירב, שם, עמ' 44-45). ובאשר לפלדמן: זו סוקרת את תולדות סיפורת הנשים בקבלתה את קביעותיה של רתוק, אולם יחד עם זאת היא מבקשת לתת הסברים נוספים להיעדרה, ובין היתר היא מציגה את ראשית הסיפורת בארץ כ"דלת פתוחה לרווחה" שהנשים לא מיהרו "להיכנס בה" מחשש אינטואיטיבי מהמלכוד הגברי (שם, עמ' 18). מאידך גיסא, היא גם שבה וטוענת כלפי הספרות הגברית ההגמונית כי הגלתה את נשותיה אל הירכתיים של עזרת הנשים, ובכך הביאה לסילוקן של "הסובייקט הנשי", "לא רק מיצירות של סופרים, אלא גם מיצירות של סופרות" (שם, עמ' 25).

ראו הערה 73, שם, שם; התרגום שלי, י"ב. 75

ג' שקד, ראו הערה 44, שם, שם, עמ' 280-281. 76

Jeremiad, נגזר משמו של הנביא ירמיהו. סוגה ספרותית שהתפתחה בספרות הפוריטנים באמריקה הצפונית במאה ה-17. ראו, Sacvan Bercovitch, *The American Jeremiad*, Madison, 1978; וכן הרצאתי בהקשר זה, י' ברלוביץ, ראו הערה 5, לעיל. 77

י' פלדמן, "אוטוביוגרפיה במסכה: ז'אנר ומגדר", ראו הערה 74, שם, שם, עמ' 38-44. 78

פ' כספי, הגשר: קטעי יומן, סיפורים, מחזות, תל-אביב, 1995, עמ' 14-15, 30-31, 37, 51. 79

אסתר ראב, "שירת אשה", כל השירים, תל-אביב, 1988, עמ' 197. 80

על ההסברים הפסיכולוגיים לחרדת הגבר מפני כוחה של האשה, כמי שמסוגלת לתת חיים ולקחתם, דהיינו, שולטת על ציר לידה/מוות, ראו, K. Horney, "Distrust Between Sexes", *Feminine Psychology* (ed., H. Kelman), N.Y., 1967, pp.107-118. 81